

ПОВСЯКДЕННІ ТУРБОТИ ПОВОЄННИХ КНИГОЗНАВЦІВ

(за листуванням Федора Максименка)

Ще за життя Федір Пилипович Максименко одержував численні вияви поваги й визнання. На подарованому йому примірнику каталога стародруків Я. Ісаєвича та Я. Запаса¹ знаходимо такий інскрипт: “Вельмишановному й дорогому Федорові Пилиповичу Максименку – найвидатнішому сучасному книгознавцеві з глибокою і щирою вдячністю за постійну допомогу і поради від авторів”.

Після чергового звільнення Федір Пилипович переїхав до Львова, де з 1 жовтня 1946 р. став асистентом кафедри історії СРСР Львівського університету й одночасно завідувачем бібліографічним відділом Наукової бібліотеки університету. До Києва він відтоді лише час від часу наїздив, і друзі нетерпляче чекали на нові зустрічі. Збираючись лягти перепочити, Сергій Іванович Маслов² попереджав, бувало, родичів, що “його нема”. Але завжди додавав при цьому, щоб його конче погукали, “якщо телефонуватиме Максименко”³. 25 жовтня 1958 р. його брат Василь Іванович (жартома його називали, щоб розрізнити, – Маргаринов) писав Федорові Пилиповичу: “В течение многих лет совместной жизни с Сергеем Ивановичем я имел возможность убедиться, с какой живой симпатией он относился к Вам, как ценил Вашу любовь и знание книги и какое моральное удовлетворение доставляла ему переписка с Вами”⁴.

¹ *Запаско Я., Ісаєвич Я.* Пам’ятки книжкового мистецтва: Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 1. – Львів, 1981.

² *Королевич Н. Ф.* Сергій Маслов (1880–1957) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 138–169.

³ Спогад Ірини Олександрівни Лучник (1919–2006), племінниці братів Маслових, дочки їхньої сестри Анастасії Іванівни.

⁴ Тут і далі використовуються матеріали листування Ф. Максименка, що зберігаються в автора статті. Вони не єдині, – відповідні матеріали зберігаються по інших сховищах, передусім див.: Особові архівні фонди Інституту рукопису / НАН України. Нац. б-ка України імені В. І. Вернадського, Ін-т рукопису: Путівник. – Київ, 2002.

Що ж до самого Василя Івановича Маслова, то в листі від 5 лютого 1954 р. він назвав Федора Пилиповича “библиографом исключительной осведомленности”. При цій нагоді зазначу, що для найбільших тодішніх українознавців перевантаження кореспонденції російською мовою дозволяло їм провадити українську роботу. Цього вимагала від них епоха, у якій вони вижили.

Я б наважився сказати, що в повоєнні роки краще поінформованої людини за Федора Пилиповича Максименка в підсовецькому українознавстві не було. Випадок, про який 13 квітня 1950 р. йому розповів Юр Меженко⁵, показує, що коли з одного питання захотів

⁵ Меженко (справжнє прізвище Іванов) Юрій Олексійович (6/18 червня 1892, Харків – 24 листопада 1969, Київ) – книгознавець, бібліограф, історик культури, літературознавець. Син лікаря. Закінчив філологічний ф-т Московського ун-ту (1917). Співробітник бібліотечно-архівного відділу Міністерства народної освіти (1918), зав. справами (директор) Головної Книжної палати (1919). Член комітету для заснування та голова Ради бібліотекарів (перший директор, 1920–1922) Всенародної бібліотеки України при УАН. Директор Укр. наукового інституту книгознавства (УНІК; I.VIII.1922 – 7.VIII.1931). Редагував журнал “Бібліологічні вісті” (1923–1931) та “Труди” УНІКу (т. 1–4; 1926–1930). Як один з керманців укр. книгознавства зазнав цькування, внаслідок якого виїхав до Росії. Головний бібліотекар Держ. публічної бібліотеки ім. М. Є. Салтикова-Щедріна в Ленінграді (1934–1945). Директор Бібліотеки АН УРСР (6.IV.1945 – 1.II.1948). Керував підготовкою “Репертуару української книги, 1798–1914”. Після нових нагінків 5.II.1948 виїхав до Ленінграда у 1950 вийшов на пенсію. Зав. редакцією бібліографії Гол. редакції УРЕ в Києві (1960–62). З 1911 р. збирав колекцію “Шевченкіани” (понад 15 тис. од.). Уклав бібліографічні покажчики “Чужомовне письменство в українських перекладах” (Життя й революція. – 1929. – Кн. 4–8; разом з М. Яшеком) та “Русская техническая периодика – 1800–1916 гг.” – Москва; Ленінград, 1955. Великий резонанс мали статті Ю. Меженка “Творчість індивідуума і колектив” (Музагет. – 1919. – № 1/3), “Європа чи Просвіта?” (Життя й революція. – 1925. – № 5). – Тв.: Перспективи розвитку великих і наукових бібліотек на Україні (Бібліологічні вісті. – 1926. – № 2), Теоретичні передумови організації української бібліографічної роботи (Там само. – 1926. – № 4), Актуальні питання української бібліографії (Життя й революція. – 1927. – № 9), Українська книжка часів Великої революції. – Київ, 1928. – (Відб. з вид.: “Життя й революція”. – 1927. – № 10–12), До питання про виявлення динаміки літературного процесу бібліографічним методом (Бібліологічні вісті. – 1930. – № 2). Літ.: Гульчинський В. И., Фокеєв В. А. Деятели отечественной библиографии, 1917–1929: Справочник. Ч. 1. – Москва: РГБ, 1994. – С. 201; Юрій Олексійович

проконсультуватися раз сам Максименко, його адресували... до нього самого. І було це так: “Цими днями, – писав Меженко, – звернулися до мене в ГПБ по пораду. Шукають матеріали про Подолинського. Я їм почав дещо з пам’яті казати, а потім і питаю, а хто ж то у Вас такий, що в Л[енінгра]ді шукає матеріалів про Подолинського. Це у Львові треба шукати; а мені співробітниця й каже: так це ж саме з[і] Львова нас і запитують. А я тоді й порадив: напишіть йому, щоб він не Вас турбував, а пішов на вул. Драгоманова, 5, та спитав там Федор[а] Пил[иповича] Макс[именка], – той йому все розповість і все порадить. Аж тоді мені сказали, що то Ви самі їх і питаєте. А вони самі нічого не знають та радяться зі мною. От як замкнулося коло! До себе самого маєте звертатися”. Страшнувате становище людини, якій, по суті, ні з ким було й порадитись.

До Федора Пилиповича радо звертався по пораду Григорій Іванович Коляда. 14 грудня 1957 р. він писав йому до Львова: “З наступного року готують другий збірник “Іван Федоров”. Одержав замовлення на статтю для цього збірника. Сказав, що напишу “Іван Федоров в Заблудове”⁶. У зв’язку з цим у мене до Вас, Дорогой Товарищ, уклінне прохання, як до бога бібліографії. Напишіть мені, будь ласка, джерела про Григорія Олександровича Ходкевича. [...] Що Ви думаєте, яку тему своєї кандидатської обрали, на якій остаточно зупинилися? Пора, Дорогий мій, пора. Ви скажете, нащо. Та насамперед для того, щоб усякий невіглас з доцентським або й з докторським дипломом не дивився на Вас, як на щось безмежно нижче за нього. А з Вашим океаном знань, з Вашою працездатністю й Вашим умінням працювати – щоб написати

Меженко (1892–1969): Матеріали до біографії / Уклад.: Т. А. Ігнатова, Н. В. Козакова, Н. В. Стрішенець. – Київ, 1994; *Стрішенець Н.* Бібліографічна спадщина Юрія Меженка. – Київ, 1997; *Королевич Н. Ф.* Юрій Меженко (1892–1969) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи XX століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 9–47; *Соколинский Е. К.* Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – Санкт-Петербург, 1998. – 248, [8] с.; Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры: Биограф. Словарь. Т. 3. – Санкт-Петербург, 2003. – С. 372–375 (Е. К. Соколинский).

⁶ Бібліографічний покажчик наукових праць Г. Коляди (52 записи) див. у вид.: Першодрукар Іван Федоров: Запрошення. – Київ, 1985. Такої розвідки тут не зареєстровано.

кандидатську дисертацію, ей-богу, двох-трьох місяців вистачить. Але для цього треба: 1) обмежити свій час роботи в бібліоте]ці положеними годинами, 2) не всі ті доручення, які Вам дає Неоніла Васильовна, виконувати”. Як високо цинив Г. Коляда консультації свого друга, видно з іншого його листа, від 15 листопада 1970 р., коли якогось “білого крука” він розшукував по різних книгозбірнях: “Тут одно з двох: або відділи комплектування цих бібліотек проспали Roczник. Або його в природі немає, і він приснився Максименкові. Але ж Максименко – Бог (з великої літери) бібліографії. І коли Максименко збрехав, то кому ж вірити”.

Проблема з захистом дисертації завжди хвилювала Максименкових друзів. Ще 2 квітня 1947 р., невдовзі після його від’їзду до Львова С. І. Маслов запитував: “Как Вы себя чувствуете в новой обстановке? Какую тему избрали для диссертации и когда диссертация будет готова?” 28 квітня 1947 р. він знову намагався завітати його цим зайнятися: “Васил[ий] Ив[анович] шлет Вам сердечный привет. Скучно без Вас на библиографическом, вообще – на книговедческом фронте в Киеве. Киев потерял, Львов приобрел! А все ж таки то, что Вы не пишете диссертации – большое преступление и перед собой самим, и перед наукой: лучшие материальные условия обеспечивают ведь и большую продуктивность работы, и сохранение сил на более длительные сроки”. “Працюйте над дисерт[аці]єю”, – нагадував Ф. Максименкові 17 січня 1948 р. Павло Попов.

Я не можу документально з’ясувати, чому Федір Пилипович так і не захистив своєї дисертації. Можливо, це вберегло його від заздрості колег, – відтак ніхто не мав причини його не любити.

Цікаву оцінку містить листівка ще одного визначного книгознавця, Павла Попова, від 31 січня 1957 р., яку наведу повністю: “Дуже дякую, вельмишановний Федоре Пилиповичу, за Вашого (як завжди) змістовного з наукового погляду листа. Книг, про які Ви пишете, ні я, ні І[нститу]т філософії не знали. Незабаром спитаю в ДПБ⁷, але, мабуть, і там не знають. Справу комплектування

⁷ Державна публічна бібліотека [спершу Всенародна (Національна) бібліотека України, у скороченні – ВБУ], потім Центральна наукова бібліотека (ЦНБ), тепер (цікаво, чи надовго) Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського НАН України.

і бібліографії Ви поставили в ЛДУ, як видно, найкраще в УРСР. Вітаю Вас з цього приводу і бажаю Вам здоров'я та дальших успіхів!”.

У документальній повісті Є. Л. Немировського, присвяченій дослідженню діяльності Івана Федорова, є таке місце: “Во Львове, в Научной библиотеке Государственного университета имени Ивана Франко работает замечательный человек. За свою долгую жизнь Федор Филиппович Максименко накопил в закромах поистине безбрежной памяти великое множество имен, фактов и дат, связанных с историей Украины, ее городов и сел, ее богатой культуры. Человек на удивление бескорыстный, Федор Филиппович открывает сокровищницу памяти для каждого, кто в этом нуждается. Пошлите ему письмо и можете быть уверены – отныне он всегда будет брать на заметку интересующие вас материалы и незамедлительно сообщать о них. Вот уже более двадцати лет Федор Филиппович делится со мной сведениями об Иване Федорове и всем тем, что имеет хоть малейшее отношение к первопечатнику. В [1970 году] в Днепропетровске на страницах сборника “Некоторые проблемы социально-экономического развития Украинской ССР” доцент Н. П. Ковальский опубликовал статью “Новые источники о деятельности Ивана Федорова на Украине”. Никогда в жизни сборник не попал бы мне на глаза – попробуй догадаться, что в нем может быть помещен интересный для меня материал? Но не проходит и месяца со дня публикации, как я получаю письмо от Максименко: “Евгений Львович, посмотрите днепропетровский сборник. Особенных сенсаций в нем, кажется, нет. Но обзор интересен!”. Я тут же пишу Федору Филипповичу, что достать сборник в Москве трудно. Неделию спустя получаю бандероль. Было это сравнительно недавно. А лет пятнадцать назад, когда я работал над диссертацией “Источниковедение и историография русского первопечатания”, обязательный Федор Филиппович прислал мне длинный список публикаций с деликатным примечанием: “Я позволяю себе указать некоторые статьи, какие, возможно, остались вне поля Вашего зрения”. Ни одной из перечисленных им работ я не знал. Да и как и где мог я познакомиться, например, с рукописной диссертацией

Яна Коровицького⁸ “Острожская Библия”, захищеної в 1931 году на богословском факультете Варшавського університету, или с рецензией на эту диссертацию, опублікованої в польському церковному журналі “Элпис”⁹? Впрочем, бог с неї, с диссертацией Коровицького! Максименко пише мені про такі речі, що прочитав, я починаю ощущати дрожь в руках и ногах”¹⁰. За старих часів те, що Є. Немировський на такому високому реєстрі писав про Ф. Максименка в одному з центральних союзних видань, мало чимале значення.

Зрештою, про його високий науковий статус, попри брак формальних відзнак, свідчить і те, що Федір Сарана¹¹ домогся вміщення статті про Ф. Максименка у 6 томі другого видання УРЕ, хоча формально її не повинні були друкувати (в УРЕ існували чіткі критерії; тут вміщували тільки статті про академіків, членів-кореспондентів і лауреатів найбільших премій, крім Нобелівської).

⁸ Коровицький Іван Іванович (24 червня 1907, Володимир-Волинський пов. – 8 червня 1991, США) – історик Українського Православ’я, бібліограф, культурний діяч. Закінчив факультет православного богослов’я Варшавського університету (1929), згодом його доцент. Дійсний член УВАН у США, був довголітнім активним членом бавнд-бруцької української громади в штаті Нью-Джерсі, США. Дж.: Українське православне слово. – 1991. – № 8/9. – С. 37; *Шиприкевич В.* Іван Коровицький // Свобода. – 1992. – 30 трав. (Ч. 102). – С. 3.

⁹ У філії Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України на вул. Лисенка, 14, зберігаються числа цього журналу за 1926–1937 рр., не в комплекті.

¹⁰ *Немировський Е.* О библиотеках, книголюбях и... фальсификаторах: Главы из документальной повести “По следам первопечатника” // Альманах библиофила. – Москва: Книга, 1978. – Вып. 5. – С. 186. На цей час автор уже, як-то кажуть, “виписався” і увійшов у групу провідних книгознавців СРСР. А починав він слабенько, і відгуки про його перші твори були досить “кислі”. 21 травня 1950 р. Ю. Меженко писав Ф. Максименкові: “Те, що Немировський пише в справах поліграфії, я читаю і дивуюся не Немировському, а редакціям журналів та газет, які друкують його статті. Неписьменним автор має право бути, а от редактор таких прав не має”. У 1970-х рр. москвичі говорили, що він більше пише, аніж знає.

¹¹ *Королевич Н. Ф.* Федір Сарана (1921–1995) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 290–313.

Серед паперів Катерини Іллівної Білоцерківської¹², колишньої співробітниці бібліотеки Львівського університету, я виявив листа зі Львова від її товаришки Зінаїди Микитівни Рогозної. Лист датується орієнтовно кінцем червня 1967 р. і заслуговує на те, щоб його навести цілком:

“Катя!

Ты только постарайся не сердиться на меня за долгое молчание. Пойми, меня одолевает старость: беспощадная, неотвратимая, жестокая. Не успеваю что-нибудь сделать, как охватывает усталость, изнеможение; бывают дни, когда я и ½ дня лежу, лежу и читаю, п[отому] ч[то] разговаривать мне не с кем, но в последнее время зрение так утомляется, что [и] в этом занятии придется себя ограничить.

Хочу тебя предупредить, что в воскресенье (1/VII) Федор Фил[ипович] с директор[ом] и Аней Пант[елеевой] выезжает в Киев на Всеукр[аинскую] библиотечную конференцию. У него доклад и у директорши тоже. Не надо тебе пояснять, кем написан второй доклад. Ф. Ф. очень ослабел, но, как всегда, целыми днями в библиотеке. Неон[ила] Вас[ильевна] опять больна”.

¹² Катерина Іллівна Білоцерківська (16 вересня 1894, Петербург – 6 червня 1973, Київ) закінчила київську Фундуклеївську гімназію та Вищі жіночі курси. Перед війною працювала в Інженерно-будівельному інституті. По війні займала посаду головного бібліографа у бібліотеці Львівського університету, 1948 р. перебралась до Києва. Останні роки життя мешкала в старому одноповерховому будиночку на Полтавській вулиці, 11, пом. 2, де мала більшу й, як пригадується, зовсім маленьку кімнату (писала 2 січня 1966 р. – “большие 2 комнаты”). Разом з нею мешкала подруга Н. С. Венгженівська. Катерину Іллівну мені випало знати добре. Вона залишила по собі зворушливі й світлі спогади як привітна, дуже доброзичлива людина, винятково скромна. Добре характеризує її початок листа до Федора Пилиповича від 15 лютого 1961 р.: “С удовольствием, бегом взялась исполнить Вашу просьбу (благодарю случай, что и мне пришлось чем-то Вам услужить!), которую Вы адресовали Марии Алексеевне [Новицкой]! Она больна, не выходит, и я, вместо неё, делала розыски”. Марія Новицька – ще одна учениця Д. Щербаківського, дочка акад. УАН Олекси Новицького. Про її невидану працю див.: Білокінь С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941 рр.) // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. 2. – С. 591–592.

Листування людей старшого віку, передусім тих поколінь, що формувались до революції, являє собою важливі людські документи, свідчення про набутий життєвий досвід, про нове сприймання плину часу, якого людина набуває на схилку життя. Прості думки, вже висловлювані в літературі, набувають нової ваги і зворушують, коли людина не цитує, а підсумовує нові для неї власні спостереження. Так, колишній Архієпископ Лубенський УАПЦ Йосиф Оксіюк¹³, свідок церковного відродження двадцятих років і людських мук на Колимі, 30 жовтня 1974 р. писав Федору Пилиповичу: “Пішов я вже у вересні на дев’ятий десяток. І коли ті роки набігли, – не зчувся. Та помаленьку ще дибаю і працюю”.

Далі в листі З. Рогозної до її подруги читаємо: *“Ты меня спрашивала подробности его юбилея. Он прошел очень хорошо: и торжественно, и сердечно. Наш большой чит[альный] зал был почти полон. Все львовские библиотечные коллективы собрались, и от каждого коллектива было выступление. Из приезжих был только Балабанов (киевск[ая] универс[итетская] б[иблиоте]ка). Но его приветствие затмило всех: хорошая литературная речь (русск[ая]), какое-то непринужденное изящество и в остротах, и в сравнениях – одним словом, блеск! Не то, что большинство наших, в том числе и ныне правящий ректор Максимович Н. Г.¹⁴, – трафарет, бесцветный штамп, к которому никакой цензор не придерется.*

¹³ Див.: Білокінь С. Пам’яті останнього архієпископа УАПЦ 1921 року [Йосифа Оксіюка] // Вісті з України. – 1991. – Черв. (№ 25). – С. 5; Його ж. Жив поруч з нами... // Літ. Україна. – 1991. – 27 черв. (№ 26). – С. 8; Його ж. Пам’яті останнього архієпископа УАПЦ // Наша віра. – 1991. – Серп. (Ч. 4[12]). – С. 6.

¹⁴ Максимович Микола Григорович (29 квітня 1914 – 10 червня 1981) – директор Львівського політехнічного інституту (1953–1963), ректор Львівського державного університету (1963–1981). Електротехнік з фаху. Замолоду належав до течії москвофілів. Під час повоєнного розгрому львівського українознавства, за словами доповідної першого секретаря львівського обкому І. Грушецького Лазареві Кагановичу від 17 жовтня 1947 р., “пішов за партією більшовиків і вів непримиренну ідеологічну боротьбу з буржуазним націоналізмом” (Дашкевич Я. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Український історик. – Нью-Йорк; Торонто; Київ; Львів; Мюнхен, 1996. – Т. 33, ч. 1–4 (128–131). – С. 121).

Тон всем выступлениям задал проф. Гербильский¹⁵. Он заявил, что особенно много ценного внес Ф[едор] Фил[иппович] в библиографию истории, и не приходится этому удивляться, п[отому] ч[то] Ф. Ф. историк и любит историю. Правда, у него есть труд по библиографии минералогии УССР, но это надо считать явлением случайным.

Как будто Григорий Юльевич бросил мяч на футбольное поле, и все рванулись его подбрасывать:

Нет, Фед[ор] Фил[иппович] не историк, он - геолог, иначе он не смог бы сделать то, то и то...

Ми, філологи, вважаємо, що Фед[ір] Пилип[ович] є справжній філолог, бо ні в якій галузі науки він так не допоміг, як у філології”.

Форми подяки, які одержував протягом життя Ф. Максименко, також варті уваги. Треба сказати, що Ф. Максименкові таланило на добрих людей, які вміли сказати йому добре слово, як-от 18 серпня 1947 р. Б. С. Боднарський¹⁶: “Не понимаю, о какой компенсации

¹⁵ Гербільський Григорій Юлійович (14 грудня 1904, Катеринослав – 14 березня 1991, Київ) – доцент історичного факультету Львівського державного університету (1946–1967), професор (1967–1986). Я. Дашкевич називає його “сірим кардиналом” у мафіозній групі історичного факультету Львівського університету (Там само. – С. 96).

¹⁶ Боднарський Богдан Степанович (23 червня 1874, м. Радзивилів Вол. губ. – 24 листопада 1968, Москва) – книгознавець, бібліограф, засл. діяч науки РСФСР (1945). Д-р пед. наук (1943), проф. (1921). Закінчив юр. ф-тет Моск. ун-ту (1901) та Археол. ін-ту (1910). Чл. (1909), секретар (1910), голова (1920–1929) Рос. бібліогр. т-ва при Моск. ун-ті, ред. його журналу “Бібліогр. известия” (1913–1929). Член “Холмського поступово-демокр. гуртка” у Москві (засн. 7 квітня 1917 р.). Організатор і перший директор Рос. центр. (потім Всесоюзної) книжкової палати (1920–1921). Директор Рос. бібліогр. ін-ту (1921–1922). Гол. праця “Библиография русской библиографии” (огляд бібліогр. літ-ри за 1913–25 та 1929; 4 тт. 1918–1930), де зареєстровано багато українки, а також “Справочный указ. книг и журналов, арестованных с 17 октября 1905 г.” (вып. 1–4. 1908–1910). Пропагував єдину десяткову систему. Книгозн. б-ка та архів Б. – у РБЛ. Літ.: Серед холмщаків // Нова рада. – 1919. – 6 мая (№ 32). – С. 2; Клевенский М. М. Богдан Степанович Боднарский // Сов. библиогр. – 1969. – № 1. – С. 114–117; Богдан Степанович Боднарский // Книговедение: Энцикл. словарь. – Москва, 1982. – С. 83; Машкова М. В. История русской библиографии начала XX века. – Москва, 1969. – С. 401–404, 416–421, 480; Васькова Н. И. Б. С. Боднарский и Русское библиографическое общество // Книга: Исслед.

Вы говорите. Уж если и говорит о компенсации, то разве Вы не помните о том прекрасном львовском подарке, которым Вы меня одарили при нашей встрече у меня в Москве? Я эту встречу буду долго помнить, так как редко когда имел такое удовольствие, как в беседе с Вами. Жаль только, что беседа эта была короткой и пока единственной”. Йому вторував 14 червня 1972 р. Йосиф Оксіюк: “Безмірно вдячний Вам за ласкаву і таку щедрю увагу до моєї просьби поділитися відомостями про сімейний стан першодрукаря Івана Федорова. Тепер, як говорив покійний брат мій (про нього, кол. співробітника ВБУ, див. нижче. – С. Б.), “я намного поумнел”. Так і мені здавалося, що І. Федоров овдовів і підпав під чинність постанов соборів 1503 і 1551 років. Ще і ще раз дуже дякую за листа з докладним роз’ясненням і вельми корисними додатками”.

Читаємо листа З. Rogozної далі: “Особенно ярким было выступление бывш[его] ректора Лазаренко Е. К.¹⁷ (для которого Ф. Ф. и составлял “Минералогию УССР”¹⁸). Он старался – и не без успеха – и с большим остроумием разбивать все доводы Гербилюкского. Каждое его удачное “топ” аудитория встречала смехом, громом аплодисментов. Видно было, что бывший ректор, не в пример теперешнему, популярен и в среде бывших студентов и научных работников Львова.

И так каждый факультет отстаивал и обосновывал свое право на Фед[ора] Фил[ипповича]. Если одни сдержанно, тактично, а иногда и с усмешкой, то другие – обиженно, раздраженно, и это получалось забавно, и зал гудел от сдерживаемого смеха, и в общем это подымало тонус собрания, придавало ему какую-то интимность, сердечность.

и материалы. – 1989. – Сб. 59. – С. 110–120; Гульчинский В. И., Фокеев В. А. Деятели отечественной библиографии. 1917–1929. – С. 59–62.

¹⁷ Лазаренко Євген Костянтинович (26 грудня 1912 – 1 січня 1979) – геолог, доктор геолого-мінералогічних наук. Член-кореспондент АН УРСР. У Львівському університеті працював з 1945 р., був його ректором у 1951–1963 рр., завідував кафедрою мінералогії.

¹⁸ Точна назва праці: Максименко Ф. Литература по минералогии Украины за ... (1953–1974 гг.) // Минералогический сборник / Львов. Геолог. о-во при Львов. гос. ун-те им. И. Франко. – Львов, 1954–1975. – № 8–15, 17–19, 21–31. – Окремі випуски у співавторстві.

Служивица Ф. Ф. по технікуму, котрою он много помогал в работе, говорила просто, от сердца, с трудом сдерживая слезы; она поднесла Ф. Ф. большой букет белых цветов (калы), которые, по ее словам, на Украине дарят молодоженам, а сейчас они олицетворяли молодую, не стареющую, полную жизни и бодрости душу Фед[ора] Фил[ипповича].

Хорошо выступил от военных врачей Львова полковник Оборин. Он отметил, что Ф. Ф. открыл (“откопал”) в каких-то старых изданиях нашей б[иблиоте]ки имя средневекового врача не то б[иблиогр]афа, не то библиофила, и открытие это очень ценно для медицины¹⁹. Львовск[ое] об[щест]во военной медицины избрало Ф. Ф. своим почетным членом и пожелало ему, чтобы он обращался к медикам только по вопросам истории и библиографии медицины. (Намек на его заболевание).

Было еще много выступлений и в связи с этим всяких подношений – всего не упомянуть и не пересказать. Присутствовала и Неон[ила] Вас[ильевна] и, к счастью, была в совершенно нормальном состоянии. Она сидела среди публики с Бережной Натал[ией] Ром[ановной] (бывш[ая] сотр[удница] библ[иотековедческого] отд[ела]). Почему ее не посадили в президиум – мне непонятно.

Много было телеграмм, но их не зачитали (“слишком много”), что, по-моему, тоже неправильно. Как видно, директориша и “высокие гости” торопились приступить к жратве и возлияниям. Банкет был пышный и веселый. Денег на него собрали много, Ф. Ф. внес от себя 60 рб., а хотел даже 100, но наша комиссия не взяла так много. Ф. Ф. хотел иметь право пригласить своих друзей. Не знаю, удалось ли ему это. Ольга Иван[овна] была приглашена и участвовала в банкете. Неон[ила] Вас[ильевна] благодарила за столом всех собравшихся за теплые чувства к Ф. Ф. Все говорили, что выступила она очень удачно. Вот и все, что сейчас смогла вспомнить.

Уходит на пенсию Астрид Марковна, с 1-го сент[ября] ее уже не будет, и начальство ломает голову, кого назначить на ее место.

¹⁹ Очевидно, идет речь про видання: Бидлоо Н. Наставление по хирургии / Ред. М. В. Даниленко. – Москва: Медицина, 1979. – 591 с.

Как Вы съездили в Чернигов? Передай привет Над[ежде] Сем[еновне] ²⁰. Будь здорова.

Целую.

Зина”.

Багато років тому, в одній із статей про Федора Пилиповича²¹, я зачитував цього листа, і він при зустрічі потвердив, що щось подібне до описаного в ньому справді мало місце.

Пам’ятаю наше знайомство. Від згаданої Катерини Іллівни й інших людей я вже чув захоплені відгуки, ледь не легенди про його ерудицію. Десь улітку 1971 р. вибрався до Львова зі списочком питань, на які не міг знайти відповіді в Києві (а я мав честь консультиватись у Стефана Таранушенка, Юра Меженка та інших вчених). У Львові, на вулиці Драгоманова, знайшов університетську книгозбірню. Піднявшись нагору, пошукав кабінет заступника директора, постукав. За столом сидів стомлений, міцно збитий сивий чоловік, зовсім не схожий на тип совєцького начальства тих часів. Я назвався, проказав “паролі”, а тоді й свої питання. Федір Пилипович сприйняв їх зовсім спокійно, відкинувся на стільці, протер навіщось окуляри і... почав відповідати. Розповідаючи про восьмий том єфремовського зібрання творів Т. Шевченка, що не мав накладу і не вийшов у світ, він перерахував десяток осіб, що посідали

²⁰ Венгженівська Надія Семенівна (пом. 1968) – у 1920-ті рр. працювала на полі мистецтвознавства, входила до однієї з “п’ятирок” Щербаківського. Піввіку (1918–1968) була бібліотечним працівником. Після війни Надія Семенівна служила спершу в Публічній бібліотеці, а згодом завідувала філією Всесоюзної державної бібліотеки іноземної літератури (вул. Кірова, 14 а). Останні десять років життя перебувала на пенсії, тож мала право два місяці служити за плату, а решту часу працювала безкоштовно. Мешкала на Полтавській вулиці, 11, пом. 2. Померла від раку підшлункової залози й печінки (лист Білоцерківської від 20 лютого 1969 р.). Після смерті Надії Семенівни Катерина Іллівна мріяла, щоб у друзі з’явився десь її некролог: “К Над[ежде] Сем[еновне] очень хорошо относилась зав[едующая] Иностр[анной] б[иблиоте]ки в Москве – М. И. Рудомино, в подчинении которой работало Киевск[ое] отд[ел]ение Моск[ов]ской ин[остранной] б[иблиоте]ки, но не знаю, удобно ли мне обращаться к Ин[остранной] б[иблиоте]ке с такой просьбой”. Фото: *Блокінь С.* На зламах епохи: Спогади історика. – Біла Церква: О. Пшонківський, 2005. – С. 240.

²¹ *Блокінь С.* Чи можна знати все? // Молода гвардія. – 1977. – 29 берез. (№ 61). – С. 3. – Передрук: Друг читача. – 1982. – 24 черв. (№ 25). – С. 7.

перед війною неповні сигнальні примірники. Найповнішого з усіх мав він сам – з книгозбірні колишнього професора Київської духовної академії П. П. Кудрявцева²². Але що характерно – під час розмови він не встав зі стільця! Він нікуди не зазірнув!

Оскільки ми жили в різних містах, я мав ту перевагу перед львів'янами, що вони спілкувалися з Федором Пилиповичем виключно усно, а я здебільшого – письмово. За дванадцять років наших взаємин я звернувся до Ф. Максименка з безліччю питань і одержав від нього 106 листів. А що мене цікавили десятки осіб – українознавців Розстріляного Відродження, бібліофілів, десятки різних обставин і ситуацій, він охоче розповідав про все. Десять наприкінці його життя (якщо точно – 25 лютого 1981 р.) в мене виникла фантазія – я попросив його, коли приїду до Львова, прочитати мені й гуртку охочих курс джерелознавства підвищеного типу. Із лекцій, природно, нічого не вийшло, адже йшов щойно початок вісімдесятих (“година Бика”²³!), але потім я збагнув, що такий курс він, зрештою, якщо не прочитав, то написав. Це було якраз його рясне листування, хоч він не раз скаржився на хворобу *Febris antiepistolaris*, на яку начебто страждав.

Якось, черговий раз жахнувшись його незвичайній пам'яті, я запитав його, – може, він якось особливо організовує свої матеріали, може, має вдома величезну картотеку? Виявилось, що жодної картотеки на всі випадки він не мав, бо не потребував її. Найкапітальнішу довідку міг дати навіть у коридорі чи біля відомих гвинтових сходів університетської бібліотеки. Так-бо був влаштований його мозок. До речі, він був лівша, а з цим пов'язують особливу будову мозку, налаштованого на особливі творчі функції. Ламаючи себе, він змушував себе писати правою, але почерк у нього від того був жахливий. Колеги жартували, що Федора Пили-

²² Про цей примірник див.: *Тарахан-Берега З.* Олекса Новицький – дослідник і популяризатор творчості Тараса Шевченка // *Образотворче мистецтво*. – 1987. – № 5 (Верес. – жовт.). – С. 21–23.

²³ Оскільки молодим читачам ця асоціація може бути незрозуміла, поясню, що годиною Бика називали останню, найважчу годину ночі перед світанком. За цим мотивом у ті часи з'явився роман про ніби вигадане тоталітарне суспільство, підданий різкій режимній критиці: *Ефремов І.* Час Бика: Науч.-фантаст. роман. – [Москва:] Молодая гвардия, 1970.

повича треба “тримати під склом”. Дмитро Косарик переказував мені колись, як нарікав свого часу Агатангел Кримський, як тяжко мучився він від того, що “не міг нічого забути”(!). На жаль, А. Кримський працював здебільшого в царині сходознавства. Людина, що була обдарована від Бога мозком подібної організації – Ф. Максименко – увесь віддавався справі української бібліографії.

Приїжджаючи до Львова, я йшов працювати і до університетської бібліотеки, і до Ф. Максименка, бо мав щастя працювати і в нього вдома – з його книжками й паперами. Розмовляючи з ним і листуючися, я на власні очі бачив ті чудеса, які робила ця незвичайна людина. Хтось написав йому, що одержав після батька стару книжку – без початку й кінця. Ця книжка була дорога йому як родинна реліквія, і він просив, якщо це можливо, відповісти, яка її назва й хто був її автор. Дев’ята сторінка починається з таких і таких слів. Федір Пилипович відповів: це читанка такого й такого упорядника, вказав місце видання й рік. Кожному ясно, що такої довідки бібліограф не може дати у принципі. Це щось кількома порядками вище за людські можливості. Таку інформацію не може надати Інтернет, перевантажений усіляким сміттям. Його ерудиція здавалась безмежною.

ПОВОЄННА ДОБА

Зрозуміла річ, дослідження будь-якого історичного періоду в першу чергу залежить від збереженості історичних джерел. Розглядаючи кожну проблему історії України, ми повинні починати з репрезентативності джерельної бази. Нічим не відрізняється від інших напрямків науки українська бібліографія. Наприклад, Юр Меженко 17 січня 1958 р. звертався до свого друга: “Ви радите, дорогий Федоре Пилиповичу, писати щось подібне до мемуарів. Принципово Ви праві, але я зараз так мало покладаюся на свою склеротичну пам’ять, що не наважуюся нічого писати, спираючись лише на власні спогади. А документів у мене жодних нема, бо архів мій до 1935 р. включно весь загинув; його спалено в Харкові у мою відсутність”.

Цікаво розглянути особу Федора Пилиповича Максименка у його властивому оточенні – книгознавців його покоління, людей його кола, кому він після жахів масового терору довіряв і з ким

обмінювався по-людськи щирими й науково ґрунтовними листами. Наприкінці життя він опрацював декілька епістолярних масивів у вигляді “книжок-самоделок”, як сам їх, ніби по-совецьки, називав (наприклад, 19 січня 1972 р.), “які практикуються в наших дитячих бібліотеках”, подававши до листів газетні витинки і всілякі інші, часом доволі цікаві, додатки. Це рештки тієї епістолярної культури минувшини, що загинула невдовзі, і, здається, безповоротно, в добу телефонів.

Перше, що впадає в око, це те, якої ваги надавав кожен із них листуванню і якої висоти досягала у їхніх взаєминах ця епістолярна культура, якою вони володіли, хоча Ф. Максименко скаржився на хворобу *febris antiepistolaris*, а С. Маслов знаходив у себе аграфію чи епістолофобію (листи від 1 грудня 1955 р. та недатований, що через хворобу й смерть адресанта лишився тільки в чернетці). Про максименківські листи є відгук Ю. Меженка від 10 квітня 1949 р.: “Одержав якомсь-то листа від Боднарського. Він з тривогою пише про те, що Ви мовчите і запитує, чи бува Ви живі. Я заспокоїв його, написавши, що Ви пишете листи як поет – коли є натхнення. А що зараз життя має прози багато, то й натхнення до Вас приходить не часто. Чи правду я написав?” Із величезною відповідальністю ставився до листування Сергій Маслов. 8 червня 1947 р. він вибачався: “Простите помарки в письме и не особенно складное и систематическое изложение: занят в последние дни очень, т. к. близится срок (уже не раз отодвигавшийся) сдачи моих глав “Коротк[ого] курса”. 17 січня 1948 р. писав: “Очень прошу простить мне поправки, придающие письму вид неопрятный”. А 1 грудня 1955 р. він міркував: “Но пора закончить моё, на этот раз на редкость хаотическое письмо. Сначала я хотел сделать только небольшую приписку к письму Вас[илия] Ив[ановича], который собирался идти на почту сдать бандероль со вложением “Хрестоматии” А. И. Белецкого. Разные обстоятельства задержали, однако, Василия Ив[ановича] дома, я же, между тем, “расписался”, и получилось это не продуманное, писанное без плана “обильное в словеси” и “не многое в разуме” послание”. 18 листопада 1956 р., коли С. Маслов захворів (невдовзі, 11 січня 1957 р. він помер), його брат пояснив паузу в їхньому листуванні тим, що “Неоконченное письмо к Вам требует разного рода справок и написания за кабинетным столом, что сейчас реши-

тельно врачами запрещается”. Нарешті, 25 жовтня 1958 р. Василь Іванович пояснював: “За несколько дней до смерти он ещё беспокоился, что задерживает ответ на последнее Ваше письмо, и подбирал разного рода материалы для ответа, какие я потом и передал Вам при встрече”. Цікаво, що бібліографи й книгознавці повоєнних років були часом близькі між собою не лише ідейно. Дехто з них складав певне, сказати б, земляцтво, що не могло не впливати на їхні стосунки. Так, ще з підготовчого класу гімназії, себто ще з 1900-х років Ю. Меженко приятелював з Миколою Івановичем Мацуєвим (лист першого від 18 грудня 1951 р.).

Очевидячки, вчені ставилися до своїх приватних листів так само добросовісно й відповідально, як до текстів своїх наукових праць. Причому це не має нічого спільного з підходом до листування тих сучасних літераторів, які через голову своїх кореспондентів або у щоденниках звертаються до нащадків, себто пишуть завідомо для публікації.

Кореспонденти Ф. Максименка високо цінили наукову вартість його листів. 31 серпня 1948 р. Б. С. Боднарський написав: “Был бы рад, если бы мне удавалось почаще провоцировать [Вас] на такие “скучные” письма, из коих первое, полученное мной, я прочитал с исключительным интересом и наслаждением. Прошу не считать эти мои слова за комплимент. Говорю совершенно серьёзно, что Ваше письмо возбудило во мне много мыслей, которые будут для меня объектом весьма поучительного переваривания (особенно об изданиях, существующих сейчас вне поля зрения официальной библиографии)”. Очевидячки, панівні сьгодні уявлення про сталінську епоху, про гадану одностайність і монолітність тодішньої суспільності багато в чому глибоко неправильні, якщо так багато цікавого писалося в часи його, Сталінового, явного повновладдя. Приватні стосунки чільних українців того часу виявляють наявність виразної ідейної опозиції щодо більшовизму, характер і параметри якої необхідно спеціально студіювати.

Яскраво вироблені індивідуальності українських вчених виявлялись у листуванні повною мірою, чи не повніше навіть, аніж у їхніх публікаціях тих років. Про умови їхньої повоєнної роботи добре свідчить лист С. Маслової від 1 травня 1950 р.: “Что касается наших книжных новостей, Вы, вероятно, уже видели I-й том макета

“Історії української літератури”. Древняя литература в нем доведена, считая и нумерацию рисунков, до 85 стр. Это жалкий огрызок тех 7–8 листов, какие я в 1947 г. представил в Институт. В моем тексте сделали столько пропусков и перемен, что я почти полностью утратил авторские права на эту часть курса. Макет напечатан в количестве 300 экз. Рассылается по институтам, имеющим отношение к истории украинской и русской литературы, в отдельных случаях посылается и в индивидуальном порядке. По возвращении А. И. Белецкого из Москвы (он там с конца апреля и на днях должен приехать обратно) хочу просить его выслать один экземпляр лично Вам; думаю, Ал[ександр] Ив[анович] исполнит мою просьбу”.

Дуже по-різному висловлювались вони з приводу новин поточного совєцького життя. Ось лист делікатного й вишукано інтелігентного С. Маслова (13 січня 1950 р.): “Статьи Немировского и др[угих] немного читал, но, признаться, углубляться в это дело не имею охоты: жаль времени”. Свої не конче ентузіастичні оцінки він дивовижно вмів стилізувати у цілком толерантних формах, як-от у травні 1951 р.: “Автор диссертации (С. О. Петров. – С. Б.) не очень талантливый человек, но всё же работа его кое в чём пополняет и уточняет наши сведения о Новикове”. 9 травня 1952 р.: “По Вашему совету, в мае прошлого года я говорил о названных работах с Штокалом²⁴ и вручил ему офиц[иальное] заявление, но этот гражданин, повидимому, не настолько любезен, чтобы оказать хотя скромную помощь рядовому работнику Академии”. Рідко-рідко дозволяв він собі висловитися різкіше, як-от у листі від 18 квітня 1952 р.: “[...] очень быстро была распродана даже дряная книжка Иофанова²⁵ о детских и юношеских годах Гоголя”.

²⁴ Штокало Йосип Захарович (1897, с. Скоморохи, тепер Сокальський р-н Львівської обл. – 1987) – математик, з 1951 р. академік АН УРСР, з 1968 р. Заслужений діяч науки УРСР. Очевидно, ця справа входила у сферу його компетенції з доручення академічної президії.

²⁵ Іофанов Даниїл Михайлович після війни був другим із черги завідуючим Рукописного відділу ЦНБ АН УРСР – з квітня 1948 до 1958 р., – відколи його заступив М. П. Візир. С. Маслову Д. Іофанов був відомий і як автор статті: *Іофанов Д. Образ Й. В. Сталіна в українській радянській поезії* (Київська правда. – 1947. – 9 січ.).

Великого розголосу набуло видання т. зв. словника Леоніда Хінкулова²⁶. Збереглась чернетка листа до Маслова самого Федора Пилиповича (грудень 1948 р.), де виявився такий характерний для нього добродушний і незлобивий гумор: “Сегодня утром получил Вашу открытку и “Словник української літератури” [Хінкулова]. Приношу Вам за него глубочайшую благодарность – у нас кто-то пустил слух, что этот словник задержан издательством ввиду наличия в нем некоторых имен, не являющихся ныне украшением советской литературы”²⁷. Юр Меженко яскраво виявив своє ставлення до цього словника у листі від 12 лютого 1949 р.: “Хінкуловську роботу маю. Повинен визнати, що в історії української бібліографії, не багатій на шедеври, ця книжка визначається своїм паскудством. І хто його консультував? Маю відомості, що в Москві збираються її розкритикувати, і дуже радію з того. Як таки можна таке друкувати! Звичайно, і Білецький теж в цьому винен. Знаю, що київські бібліографи обурені з цієї бібліографії, і знаю, що читачі теж лаються, коли їм дають цю книгу”. Цікаво, що 1930 р. Ю. Меженко називав книжку його пізнішого гонителя Владіславлева “Литература великого десятилетия” делікатно “несильной библиографией”. Його петербурзький біограф констатував: “Может быть, слишком рискованно было бы утверждать, что 1931–1934 годы его нравственно подломили, но факт остается фактом: Меженко уже никогда не высказывал открыто своих политических взглядов, хотя по-прежнему яростно отстаивал профессиональные”²⁸. Життя навчила осторожности. Впрочем, спрятаться полностью в спокойную нишу профессии с каждым годом становилось все труднее”²⁹.

²⁶ Хінкулов Л. Словник української літератури. Т. 2. Ч. 1: Письменники Радянської України. – Київ, 1948. – LXVI, [2]. – 587 с.; *Mapra mundi*: Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. – Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. – С. 832. Правдоподібно, на ставлення українських книгознавців вплинули й окремі тодішні виступи Л. Хінкулова, на кшталт статті: Письменник і світогляд: Про порочні філософські засади творчості М. Рильського // Літературна газета. – 1947. – 25 груд.

²⁷ Ідеться про тодішню кампанію, спрямовану проти т. зв. космополітів.

²⁸ Зрозуміло, що автор зробив цей висновок лише на підставі обмеженого кола джерел – петербурзьких.

²⁹ Соколинский Е. К. Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – Санкт Перербург, 1998. – С. 92–93.

Характерно, що життєвий досвід не виробив у Максименка недовіри до людей і такої настороженості, якою він міг би себе про всяк випадок оточити. Він ставився до людей багато доброзичливіше, аніж могли нашіптувати фактичні дані, на які він попросту волів заплющувати очі. Реагуючи на мого листа, 10 серпня 1982 р. міркував: “Додаю копію особового листка Г. О. Лазаревського³⁰ – це все, що збереглося в нашій бібліотеці. Гадаю, що Ваша думка про нього як розвідника радянського абсолютно невірна. В 1940-х роках в газетах було якесь цькування його за “Київську старовину” – це тоді ж, як дісталось й Рильському за “Мандрівку в молодість”. У Львів його загнали як на заслання; обком направив був його до обласної б[ібліоте]ки, а потім чомусь перекинув був до нашої. Опікувався ним з Києва М. Т. Рильський. Помер він простудившись, причому у нього не знайшлося навіть чистої сорочки, щоб покласти у труну. Помер вночі з 14 під 15 січня 1949 р. На похорони прислали були церковного катафалка й оркестр, який, побачивши катафалк, зараз же зник. Були дружина й син, з письменників – Ірина Вільде. Решта – виключно наші бібліотечні співробітники”. Багато років пізніше, вже тепер, я з’ясував із преси, що я тоді мав-таки рацію, а Федір Пилипович все-таки помилявся. Викладач Інституту Служби безпеки України Д. Веденєєв відкритим текстом заявив, що “протягом 1924–1939 рр. серед наддніпрянської еміграції в Польщі активно працював радянський агент з доброго українського шляхетського роду Гліб Лазаревський”³¹.

³⁰ Лазаревський Гліб Олександрович (14/27 травня 1877, Підлипне Конопського пов. Чернігівської губ. – 15 січня 1949, Львів). Закінчив юридичний факультет університету Св. Володимира. Служив товаришем прокурора окружних судів Чернігівського (1906–1911), Віленського (1911–1915) та Київського (1915–1917). Працював у кооперації. У 1930 р. одержав відрядження до Польщі й Франції. За кордоном видав “Архів Михайла Драгоманова” (т. 1. Варшава, 1937; на обкл. 1938) та невеличку книжку про голодомор 1933 р. Повернувся 1939 р. Працював в Уфі при АН, у державному музеї Т. Шевченка (1938). На сторінках журналу “Українська література” видав спогади “Київська старовина”. Дж.: *Забіяка І. М.* Гліб Лазаревський та його спогади // Літ. Україна. – 1998. – 22 січ. (№ 3). – С. 7.

³¹ *Веденєєв Д.* Доля розвідника у контексті національної драми // Вечірній Київ. – 1996. – 19 листоп. (№ 247). – С. 6.

У листуванні корифеїв книгознавства відбулось перебування Л. Кагановича в ЦК КП(б)У (1947), де він знову посів чільне місце за особистою рекомендацією Сталіна. У березні 1947 р. Л. Каганович обрали першим секретарем ЦК КП(б)У на місце М. Хрущова. Хоч його перебування на цій посаді було й недовге (кілька місяців), воно супроводилось глибокими змінами в соціально-політичній атмосфері, погромницькими акціями. Восени відбувся пленум правління Спілки письменників, де було піддано цькуванню Максима Рильського, Юрія Яновського та Івана Сенченка. 29 серпня 1947 р. було прийнято постанову ЦК “Про політичні помилки і незадовільну роботу Інституту історії України Академії наук УРСР”, у якій зазнали нападок три курси історії України і тодішній директор Інституту Микола Петровський³². Розпочалась підготовка пленуму ЦК КП(б)У з порядком денним “Боротьба проти націоналізму як головної небезпеки в КП(б)У” (не відбувся). Наприкінці грудня 1947 р. Л. Каганович повернувся до Москви³³.

Вражають гнівні ескапади Юра Меженка, який, опинившись у Ленінграді після погрому Публічної бібліотеки київської Академії наук, писав про все, що думав, відкритим текстом. Напрямок майбутнього відступу з України Ю. Меженко обдумував, мабуть, віддавна. Ще 1 жовтня 1947 р. писав Ф. Максименкові: “Гадаю, що найближчими днями виїду до Москви і хотів би не втрачати з Вами контакт. [...] З Москви, як тільки улаштуюся, напишу до Вас”. 15 липня 1947 р. Президія АН УРСР задовольнила прохання Ю. Меженка про звільнення. Фактично він звільнився з посади директора БАН УРСР 1 лютого 1948 р. і 5 лютого виїхав до Ленінграда³⁴. Б. С. Боднарський 2 грудня 1947 р. відгукнувся на київські події: “Ю. А. Меженка мне очень жаль, человек он честный, талантливый и знающий, самое главное – энтузиаст; а таких теперь и днём с огнём не сыщешь”. Перший лист Юрія Олексійовича з Ленінграда датується 25 грудня 1948 р., а 12 лютого 1949 р. він нарікав: “Оче-

³² У лещатах тоталітаризму: Перше двадцятиріччя Інституту історії України НАН України: Зб. док. і матеріалів. Ч. 2. – Київ, 1996. – С. 80–89.

³³ Шаповал Ю. І. Сталінський посланець в Україні // Людина і система. – Київ, 1994. – С. 225–240. Пор. С. 138–140, 157, 161, 202–204, 218–219.

³⁴ Юрій Олексійович Меженко [1892–1969]: Матеріали до біографії / НАН України. ЦНБ імені В. І. Вернадського. – Київ, 1994. – С. 45.

видно, Ви вважаєте, що я дуже неакуратний в листуванні. Ба ні, то “обставини” винні”. Ситуація під час його від’їзду з Києва деякою мірою відбилась у листах С. Маслова до Ф. Максименка: “Юрию Алексеевичу, повидимому, придется расстаться с Библиотекой. При обсуждении вопроса о заместителе – в академич[еских] верхах называлась м[ежду] пр[очим] моя фамилия. Но хода этот вопрос не получил: какой-то умный человек, очевидно, сказал, что я не справлюсь с многосложными директорскими обязанностями. Да я никогда этой должности и не взял бы; уже из-за одной перегрузки работой” (2 липня 1947 р.). Мабуть, Сергія Івановича неповно інформували: не на те звільняли з Публічної бібліотеки Ю. Меженка, щоб його місце зайняв близький йому за культурологічними ідеалами С. Маслов. Цікавіші відомості у листі від 18 березня 1948 р.: “Ю. А. Меженко более месяца тому окончательно уехал в Москву и Ленинград искать пристанища и работы. Не знаю, здесь ли еще его жена и книги. Обязанности директора библиотеки временно исполняет Г. М. Плеский (згодом зав. Відділом обміну з зарубіжними установами. – С. Б.)”. Це супроводжувалось масштабним погромом налагодженої бібліотечної роботи. 26 серпня 1948 р. Катерина Білоцерківська писала Ф. Максименкові: “В А[кадемии] н[аук] директор[ор] б[иблиоте]ки не специалист (по словам той же Над[ежды] Сем[еновны]), вроде нашего самодура. Какую новую реконструкцию выдумал он, кого снял, каков с Вами [...]?” Що Меженко свого наступника не любив, видно і з його листа від 12 лютого 1949 р.: “Про наряду бібліотечну читав те, що було в київських газетах (мені надіслали вирізки) і не захопився нею. Там серед доповідачів не один був Дурноверхий [Золотоверхий], а через те і пуття з того не було. Я Фельдштейна (директор Книжкової палати, що визначав обличчя й “Літопису друку”³⁵. – С. Б.) трохи знаю. Він нахаба з роду з віку, бо таким він народився, і все, що він пише, це галаслива демагогія. Тим часом до нього ще не придивилися, а він же є ніщо інше, як Стебун в мініатурі. Стебун все ж таки розумніший” (пор. лист від 13 квітня 1950 р.). 18 січня 1951 р. Ол. Ровнер пові-

³⁵ Книжкова палата України (1919–1998): Наук.-допом. бібліогр. Показач. – Київ, 1999. – С. 159. Тв.: Проти націоналізму в теорії та практиці бібліотечної роботи // Комсомольська освіта. – 1934. – № 4. – С. 10–18. – Підп.: М. Фельдштейн, О. Грібненко.

домляла Ф. Максименка: “У нас новини, пішов з бібліотеки наш директор, т. Золотоверхий, і бібліотека чекає на нове керівництво”. У травні 1951 р. С. Маслов констатував: “Новый директор Г.П.Б. всё ещё не назначен. Обязанности директора исполняет пока Г. М. Грибовская”.

Для пояснення оцінок Ю. Меженка треба нагадати, що в ті роки І. Стебун спеціалізувався з написання антиукраїнських погромницьких статей³⁶. За головного редакторства П. Усенка І. Стебун входив до редколегії “Літературної газети” (заступником редактора був діяч подібного штибу Л. Санов³⁷). У листі до 1-го секретаря й члена Політбюро ЦК КП(б)У Л. Кагановича від 22 серпня 1947 разом із Є. Адельгеймом дав нищівні оцінки й інформації про українських письменників для розгрому всієї Спілки письменників³⁸. 1 липня 1948 р. газету очолив М. Шамота, а з 26 серпня заступником редактора став Платон Воронько, і з редколегії І. Стебун зник.

³⁶ Стебун (Кацнельсон) Ілля Ісаакович (нар. 8/21 січня 1911, м. Городня Чернігів. губ) – літ. критик, літературознавець. Тв.: Проти вульгарного соціологізму в укр. літературознавстві // Літературна критика. – 1937. – № 5. – С. 3–14; Про деякі хиби в сучасному українському літературознавстві // Літ. газета. – 1946. – 4 лип. (№ 27). – С. 3–4. – Підп.: Іван Ле, Ілля Стебун); Проти ворожих теорій в літературознавстві // Вітчизна. – 1946. – № 10/11. – С. 156–178; За ідейну чистоту української радянської літератури // Вітчизна. – 1947. – № 10. – С. 173–192; Небезпечні рецидиви в романі [Юр. Яновського] “Жива вода” // Радянська Україна. – 1947. – 11 верес.; За ідейну чистоту української радянської літератури // Радянська освіта. – 1947. – 5 груд.; Проти ворожих теорій в українському літературознавстві // Рад. літературознавство. – 1947. – Кн. 7/8; Проти ворожих течій в українському літературознавстві: Критика буржуазно-націоналістичних концепцій Грушевського та його школи в питаннях історії української літератури. – Київ, 1947. – 40 с. – (АН УРСР. Бюро наук. пропаганди); Против националистических извращений, за большевистскую идейность, за новый подъем украинской советской литературы // Правда Украины. – 1947. – 20 нояб. – Підп.: (И. Ле, И. Стебун и П. Усенко); та багато інших того самого роду.

³⁷ Санов (Смольсон) Лазар Самійлович (29 травня / 11 червня 1913, Київ – 18 травня 1987) – літ. критик, поет. – Літ.: *П’янов В.* Визначні, відомі й “та інші...” – Київ, 2002. – С. 316–324; Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка. С. 306–308, 438, 551; *Лукаш М.* Шпигачки. – Київ: Ярославів Вал, 2003. – С. 75 (Череватенко. – С. 32).

³⁸ *Шаповал Ю. І.* Донос // *Шаповал Ю.* Людина і система. – Київ, 1994. – С. 70–79.

Київські гуманітарії прекрасно бачили зовнішні причини гальмування науки, що особливо впадало в око в порівняння з продукцією колег російських. 8 січня 1960 р. Павло Попов писав своєму товаришеві: “Останнім часом вийшло кілька цікавих праць з укр[аїнського] книгознавства в Москві (спасибі москвичам, а укр[аїнські] книгознавці сплять от уже з 1/4 [чверть] стол[іття]!). Це – дві роботи Т. Н. Каменєвої про Черніг[івську] друкарню (в III т. [”]Трудов Ленин[ской] б[иблиотеки]”) і в VIII т. “Проблем источниковедения”). Роботи солідні, варті канд[идатського] ступеня, як мені здається”.

Повоєнні публікації, спрямовані проти української культури, провокували Ю. Меженка до різких формулювань, що межували з брутальністю. Наприклад, 10 квітня 1949 р.: “Бібліографію бібліографії визнано остільки складною формою, що цілу групу переводять з другої степені на першу. Тепер вони складатимуть рекомендаційні списки й пам’ятки. Досвідчені люди, які прийшли на бібліографічну роботу з кораблебудівництва і вже півроку займаються бібліографією, кажуть, що бібліографія бібліографії не потрібна. От я тільки не добрав, кому не потрібна – широким масам чи вузьким колам науковців. Здається, і тим, і тим. Кажуть, “с горки видней”. Добра та “горка”, з якої таке побачити можна. Здається, і київській бібліотеці доведеться зазнати змін. Там ніби була якась комісія і теж познаходила гріхи. От я не знаю [тільки], чи побачила вона той гріх, що Бібліотека нічого не робить. Нічого певного я не знаю, а є передчуття, що Ол[ені] Сам[ійлівні] Ровнер] будуть неприємності. Чи за те, що щось робила, чи за те, що чогось не робила – то все одно, а будуть”. 2 травня 1949 р.: “Бібліографічна робота, аж поки нею керуватимуть “фельдфебелі в Вольтерах”, має вважатися за ліквідовану. Я поставив на ній хрест і мені стало від того легше. Ол[ена] Сам[ійлівна] хвора і вже не зав. А зав. там тепер Матвієнко. Чи це він, чи вона – не знаю. Очевидно, деь пивом воно торгувало, проторгувалося і пішло на бібліографічну роботу. Дурноверхому саме такі зави і потрібні. Нал[л]яти за повну ціну кухоль пива так, щоб там було якнайбільше піни. “Продукцію” Укр[аїнської] Книж[кової] Палати я бачив. Коли буде утворено музей ідіотизмів, там їх продукція посідатиме перші місця”.

13 квітня 1950 р. Ю. Меженко сам пояснив причини бібліографічних нещасть філософськи довершено й зовсім слушно: “Ви питаєте про бібліографічний мінімум. Адже Ви самі добре розв’язали [це] питання. Ваші учні повинні знати як мінімум те, з чим вони зможуть працювати. А це ж “Літопис”, та й то не за всі роки. Яка рація з голосу вивчати їм ті бібліографії, яких вони ніколи не побачать? Це вже наша з Вами біда, що ми знаємо більше, як треба та як рекомандують знати. Так з тою бідою і померемо”.

Ф. Максименко, Ю. Меженко, С. Маслов належали до кола вчених, які знали кращі часи. Вони працювали в двадцяті чи й у десяти роки за інших умов і головне – в іншому середовищі. Саме життя переконало їх, що існують цінності незрівнянно вищі й коштовніші за всі, разом узяті, дурниці, які спускали у вигляді розпоряджень малописьменні люди, що на той час тримали в руках усю повноту влади в тій країні.

Після смерті Федора Пилиповича мені довелося розбирати у нього вдома його стола. У середньому ящику, де зберігалися всілякі документи, далеко в глибині, посередині, лежало не що інше, як Євангеліє, абсолютно несподівана як на 1983 р. книжка – кишенькове компактне видання в оправі з м’якої виробленої шкіри. Надзвичайно промовистий факт. Тоді, 1983 р., він не міг не приголомшити. Сьогодні ж цей факт нагадує нам, що Ф. Максименко був сином священика. Аж до вступу до Новоросійського університету він формувався виключно в церковному середовищі. Одне півріччя Федір Пилипович провчився у церковно-парафіяльній школі, але її не закінчив її, оскільки батько знайшов за краще найняти репетитора – звільненого семінариста. 1907 р. Ф. Максименко вступив до катеринославської чотирикласної бурси, програма якої була близька до гімназичної, тільки бракувало мов. У єпархії, розповідав мені Федір Пилипович, бурс існувало три – катеринославська, маріупольська й бахмутська, і випускники усіх трьох ішли потім до Катеринославської семінарії. У 1911 р. вступив до семінарії й він. Невелика, душ на 300 вихованців, вона, однак, давала добру освіту. Тут викладав гарний словесник Переверзєв, історик Василь Біднов, про якого останнім часом з’явилося багато публікацій, латиніст Володимир Тацентов, грек Дмитровський. У класі навчалось двадцять душ юна-

ків, останнім із яких був Іван Паторжинський³⁹, який скінчив перед тим бурсу в Бахмуті. У тодішній імперії духовні семінарії були розраховані на шість років навчання. Перші чотири роки, як у гімназіях, викладались загальноосвітні предмети, тільки що тут було менше математики. Потім два роки йшли курси богословські. Совецький досвід загнав першу його науку на самісіньке дно душі, але ж ми знаємо, яка виняткова була у Ф. Максименка пам'ять.

У двадцяті-тридцяті роки для вихідців із інтелігентного середовища існувала заборона на професії, і згодом Ф. Максименко став однією з жертв цього гоніння. Намагаючись вигородити тодішніх колаборантів, зараз дехто намагається запевнити читача, що вони, мовляв, тоді ще не знали справжніх цілей, які ставили собі більшовицькі ватажки щодо України. Наскільки хибна така думка, видно з реальної практики боротьбістів, які без порівняння краще за приїждже начальство орієнтувались у місцевій ситуації й самі завзято поборювали структури незалежного від большевиків українства, як-от у випадку з директором ВБУ Ничипором Миколенком, який опинився зрештою на Соловках⁴⁰.

У 1928 р. в пресі УРСР розгорнулась активна кампанія проти Всенародної бібліотеки України, що скінчилась погромом кадрів, нищенням картотек, організацією спецфонду тощо. Ф. Максименко ретельно збирав газетні витинки, наклеївши їх у вигляді чепурної книжки, що дозволяє простежити динаміку погрому. Розпочали кампанію маловідомі тепер журналісти І. Сип-Халіфман⁴¹ та Г. Сіркис.

³⁹ Відомості про цей період у житті співака знаходимо в спогадах його дружини М. Снаги-Паторжинської (повінчалися 13 липня 1917 р. в Катеринославі): Іван Сергеевич Паторжинский. – Москва: Сов. композитор, 1976. – С. 30–39. Перед семінарією він навчався в бахмутській бурсі. Про Володимира Никаноровича Тацєнтова. – Див.: С. 37–38.

⁴⁰ Підгайний С. Українська інтелігенція на Соловках: Спогади 1933–1941. – Б. м.: Вид-во “Прометей”, 1947. – С. 54–55.

⁴¹ Халіфман (Халифман, Сип) Іосіф (Йосип) Аронович (18 серпня 1902, Могилів-Подільський – 1988) – журналіст. Працював у штаті журналу “Кіно”. Жив у Києві на Тарасівській вул. У 1929 р. Дмитро Фальківський присвятив йому вірш “Осінь”. У 1930 р. переїхав до Москви. Закінчив с.-г. академію ім. Тімірязєва. Зав. агрономічним відділом журналу “Соц. земледелие”. – Тв.: Великі хиби в Всенародній Бібліотеці України // Пролетарська правда. – 1928. – 13 груд. (№ 289); Всенародная книгосвалка в

У липні макабричного 1933 р. Микола Любченко (писав також під псевдонімом Кость Котко), згодом теж репресований⁴², у співавторстві з менш відомим землячком В. Нетребою надрукували погромну статтю проти української бібліотеки, коли нею керував Н. Миколенко: “Перше, за що він потурбувався, – це посадити на найважливіших ділянках людей, здатних працювати на “національну справу”. Ще 1930 р., під час чистки радянського апарату, було запропоновано зняти з роботи в ВБУ цілий ряд петлюрівських елементів, попівства, але більшість із цих людей, ховаючись під широке крило Миколенка, й досі сиділи на своїх теплих містечках. Хто ці люди?”

Загляньмо до списку “наукового персоналу”. Консультант з питань економіки – Давідзон. Син купця. Сліпий. Зав. музейного відділу – Дзбанівський О. Т. Син попа. Раніше працював у НКО. Звідти його надіслали до ВБУ. Зданевич Д. І. – син попа. Заступник директора – Іваницький В. Ф. – син попа. Зав. основного відділу бібліотеки – відділу опрацювання – Козловський В. О. Син попа. Колишній секретар газети “Громадська думка”. Секретар гетьманського посольства в Берліні 1918 р. Науковий консультант літератури – проф. Копержинський К. О. – син попа. Науковий працівник – Кравченко Н. [В. – дружина Максименка]. Дочка дяка. Зав. газетного відділу – Максименко Ф. П. Син попа. Науковий працівник – Попов П. М. Син попа⁴³. Далі у М. Любченка й В. Нетреби йшли довідки про бібліотечно-оперативний персонал – ще на 15 осіб.

Протягом довгого часу, що пішов на обробку масової свідомості, над ними висіли брехливі й дуже підлі звинувачення. У харківській газеті “Пролетарий” добірка матеріалів про ВБУ з’явилася раз під шапкою з добре продуманих, зокрема у своїй

Киеве; Хто винен? // Пролетарська правда. – 1928. – 30 груд. (№ 302); Єдина на весь Київ // Пролетарська правда. – 1929. – 31 серп. (№ 250); Сорок лет спустя: [Воспоминания] // *Фальківський Дм.* Ранені дні. – Пряшів, 1969. – С. 223–274. – Дж.: *Мацуев Н.* Русские советские писатели: Материалы для биографического словаря, 1917–1967. – Москва: Сов. писатель, 1981. – С. 223.

⁴² ...З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. Вип. 1. – Київ: Рад. письменник, 1991. – С. 269–271.

⁴³ *Любченко М., Нетреба В.* Теорія й практика класового ворога // Комуніст. – Харків, 1933. – 24 лип. (№ 183).

послідовності, гасел: “Всенародная книгосвалка в Киеве. Гибнет одно из крупнейших в мире книгохранилищ. Учёные богословы и бездарные неучи гноят миллионы книг. Книжные богатства Украины очутились в руках чуждых нам (!) людей”⁴⁴. Опиралися цій навалі, якимось протестувати було неможливо. Минуло трохи часу, і протиукраїнська диверсія завершилась цілковитою перемогою. У газеті “Більшовик” з’явилася стаття “ВБУ – осередок націоналістичної контрреволюції”, де тріумфатори оголошували: “Водночас МКК–РСІ ухвалила: за саботаж наукової роботи, нацдемівщину та як виходців з контрреволюційного табору зняти з роботи в бібліотеці Олексієва Т. П., Давідзона І. Л., Зданевича Б. І., Карпинську О. Є., Киселя О. Г., Козловського В. О., Коляду Г. І., Копержинського К. О., Кордта В. О., Серветник Д. Ю., Ясинського М. І.”⁴⁵, Кравченко Н. В., Максименка Ф. П., Оксіюка М. П.⁴⁶, Піскорську Н. В., Фурсу М. І. Також зняти з роботи виходців з класово ворожих прошарків (дітей попів, куркулів та інш.): Барзилович Г. Г., Долгову-Дурдуківську, Ковтунову М. С., Лезгілье Н. П., Поповича В. Г., Радзівєвського, Ркліцького, Чехівську (сестра учасника СВУ), Шубу В. П., Пересветова, Романович-Ткаченко, Балінську Н. Г.⁴⁷,

⁴⁴ Пролетарий. – Харків, 1929. – 12 янв. (№ 10).

⁴⁵ *Королевич Н. Ф.* Михайло Ясинський (1889–1967) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 48–71.

⁴⁶ 21 березня 1982 року Федір Пилипович розповів мені: “Про Оксіюка є стаття Я. Р. Дашкевича у “Польському словнику біографічному” (під словом “Макаріуш”). Я пам’ятаю тільки, що у ВБУ він, по-перше, відав б[ібліоте]кою Лаврською й Флавіянівською [мабуть, ідеться про книгозбірню КДА], а по-друге, складав зведеного каталога іноземної періодики київських б[ібліоте]к, яка робота лишилася не виданою. Коли його звільнили були з ВБУ у 1933 р., він влаштувався у М[іністерст]ві земельних справ, де вів статистику й вважався дуже гарним співробітником. Мені він теж давав підраховувати якісь картки чи відомості. У 1942 р. його дружину убила німецька машина, після чого він став священиком, здається, Притиско-Миколаївської церкви, а потім – коли повернулися рад[янські] війська – єпископом Львівським, де й перевів всю роботу по ліквідації унії”. Пор.: *Боцюрків Б.* Українська Греко-Католицька Церква і Радянська держава (1939–1950) / За ред. О. Турія. – Львів: Укр. католицький ун-т, 2005. – ХХ, 268 с.

⁴⁷ Як сповістив мене Федір Пилипович 31 січня 1982 р., Неоніла Гнатівна Балінська, здається, дочка поштового службовця, померла улітку 1981 р.

Горянського П. С.»⁴⁸. Персонально сина українського священика Федора Максименка звільнили з ВБУ 23 серпня 1933 р.⁴⁹

Не диво, що серед запитів, з якими звертались до Федора Пилиповича, своє місце займала церковна тематика. Листи Катерини Білоцерківської до Федора Пилиповича дають уявлення про рівень обслуговування, характерний для Публічної бібліотеки того часу, нарешті про ступінь закритості культурної спадщини. 4 лютого 1958 р. вона писала: “Сегодня, наконец, в б. дух[овной] академии мне нашли Житие Петра, правда, на церк[овно]слав[янском] языке; но я и этому рада, т. к. раньше мне предложили на чувашском яз[ыке]!” 2 травня 1963 р., коли вона працювала над нотаткою про старі українські шпалери, у неї в бібліотеці сталася пригода: “Кроме того, в укр[аинской] энциклопедии, кажется, Сицинского (мне в руки её не дали) вместо “шпалери” написано “шпалер(а), шпалір” – как вернее по укр[аински] сказать в единственном или множеств[енном] числе?” Йдеться про вид.: Українська загальна енциклопедія: Книга знання в 3 томах. Том 3: С–Я. Львів; Станиславів; Коломия: Рідна школа, [1934]. Стовп. 1237. Ще в мої часи три томник УЗЕ у рукописному відділі стояв на етажерці біля столу завідуючого (без цього видання важко було працювати, адже про “Енциклопедію українознавства” й мови не було!), але давався тільки тим читачам, які були особисто знайомі з завідуючим. Найяскравіший третій лист від 25 лютого 1958 р.: “Биографии Петра и Павла в общих чертах мне уже ясны: помогли “Жития” их, “Деяния апостольские” и отчасти апокрифы (читала и Порфирьева⁵⁰, и

⁴⁸ ВБУ – осередок націоналістичної контрреволюції // Більшовик. – 1933. – 3 верес. (№ 133). Думається, що численні помилки в ініціалах та зміна чоловічих закінчень прізвищ на жіночі й навпаки були одним із елементів свідомого приниження своїх жертв. У наведеній цитаті такі помилки виправлено (можливо, не всі).

⁴⁹ 31 січня 1982 р., після мого звільнення з тієї самої бібліотеки, він потішав мене: “Я цілком розумію Ваше самопочуття, бо комісія двічі ухвалювала про зняття мене з роботи у 1930 й 1933 рр. фактично без жодної провини, за деякі промахи профспілкового характеру (у 1930 р. я був головою МК [місцевому]). Але й зараз мені важко згадувати про ці роки”.

⁵⁰ *Порфирьев И. Я.* Апокрифические сказания о ветхозаветных лицах и событиях. – Казань, 1872 (обкл. 1873). – 312 с.; *Его же.* Апокрифические

Франко⁵¹). К болландистам (*Acta sanctorum*) так и не прибегала, во-первых, потому, что каждую из религиозных книг я достаю с боем и уже нет энергии воевать, а, во-вторых, оттого, что боюсь – не справлюсь с переводом. По той же причине не смотрела “*Real Encyklopedie*”. Но, в общем, этот вопрос – о Петре и Павле – более или менее улажен. Так же приблизительно обстоит дело с Арсением Могилянским, реставрировавшим Софию: у Шпачинского⁵² нашла кое-какие подробности о росписи в соборе на хорах в XVIII в. (Голубева так и не удалось найти – в библиографическом отд[еле] б[иблиоте]ки АН нет указателя к “Отчетам о присуждении премий”⁵³). Углубляться в архивы (то ли консисторский, то ли Соф[ийского] собора) я не хочу. Что же касается “иконописных подлинников”, то ни “сийский” (я их пересмотрела), ни “Ерминия” Фурноаграфиота – мне ничего не дали. Хочу ещё добиться “Библии” Пискатора⁵⁴ и Вейгеля в б[иблиоте]ке АН, но пока мои розыски этих книг не увенчались успехом; кабинет искусств ссылается на старопечатный отдел, а последний – на каб[ине]т искусств – вот и

сказания о ветхозаветных лицах и событиях по рукописям Соловецкой бібліотеки. – Санкт-Петербург, 1877. [4], 276 с. – (Сборник Отд-ния рус. яз. и словесности АН. – Т. 17, № 1); *Его же*. Апокрифические сказания о новозаветных лицах и событиях. По рукописям Соловецкой б-ки. – СПб., 1890. [4], 471 с. – (Сборник Отд-ния рус. яз. и словесности АН. – Т. 52, № 4).

⁵¹ *Франко І.* Апокрифи і легенди з українських рукописів. Т. 1–5. – Львів, 1896–1910.

⁵² *Шпачинский Н., свящ.* Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление, 1757–1770 г. – Киев, 1907. XII, 667, 16, [1], V с., 2 іл., карта.

⁵³ За твір про митрополита Петра Могилу 25 вересня 1884 р. петербурзька Академія наук присудила С. Голубєву Уваровську премію.

⁵⁴ Пискатор (*Piscator*) Ніколас Іоанніс (власне – Вісхер [*Visscher*] Клас Яне молодший (бл. 1586, Амстердам – 19 червня 1652, там само) – голанд. видавець і гравер. Головне видання – “Лицева Біблія” (“*Theatrum biblicum*”, 1650 та ін. вид.) з різцовими гравюрами за рисунками нідерландських митців. В укр. гравюрах та настінних розписах використовувалась як іконографічне джерело, а також правила за навчальний посібник. Літ.: *Сачавець-Федорович Е. П.* Ярославские стенописи и библия Пискатора // *Русское искусство XVII в.* – Ленинград, 1929. – С. 85–108; *Кондратюк А. Ю.* Монументальний живопис Троїцької надбрамної церкви Києво-Печерської лаври. – Київ, 2004. – 160 с. (Лаврський альманах. – Вип. 13).

пойми, где хранятся эти библии. На очереди ещё Ровинский⁵⁵, авось что-то выскребу! Обращаться к П. Н. Попову мне здесь не рекомендовали отчасти из-за того, что он не особенно, выражаясь мягко, гостеприимен и поделчив, а отчасти и потому, что он не особенно сведущ в вопросах живописи (такую характеристику я получила от сотрудника Над[ежды] Вл[адимировны] Геппенер⁵⁶ – она работает в Институте археологии АН – [Виктора Платоновича] Петрова, лично знающего П. Н.). Храню немалую надежду, что Гембарович или Кожин⁵⁷ скажут что-то интересное по этому

⁵⁵ Ровинский (Ровинский) Дмитрий Александрович (16/28 сентября 1824, Москва – 11/23 июня 1895, Бад-Вильдунген, Германия), коллекционер та историк мистецтва, судовий діяч. Почесний член Петерб. АХ (1870) та АН (1883), Закінчив Училище правознавства (1844, СПб.). Захопившись колекціонуванням гравюр, зокрема лубків та творів західноєвропейських митців, вперше систематизував величезний матеріал з історії рос. гравюри. Свої збірки заповів Ермітажу, Румянц. музею, Публ. бібліотеці (Санкт-Петербург) та АХ. Його працю продовжили за рахунок укр. матеріалів П. М. Попов та І. П. Крип'якевич. Тв.: Русские народные картинки, т. 1–5 (текст), т. 1–3 (атлас). – Санкт-Петербург, 1881–1893; Подробный словарь русских гравированных портретов, т. 1–4 (СПб., 1886–1889); Полное собрание гравюр Рембрандта, т. 1–4 (Санкт-Петербург, 1890); Подробный словарь русских граверов 16–19 вв. Т. 1–2 (Санкт-Петербург, 1895). Літ.: Публичное собрание Импер. Академии наук в память ее почетного члена Дмитрия Александровича Ровинского 10-го декабря 1895 года. – Санкт-Петербург, 1896; *Кони А. Ф.* Д. А. Ровинский // *Кони А. Ф.* Очерки и воспоминания. – Санкт-Петербург, 1906. – С. 521–624.

⁵⁶ Геппенер (за чоловіком Лінка) Надія Володимирівна (25 серпня 1896, Кронштадт – 18 травня 1981, Київ) – музейний працівник, археолог, мемуаристка. Тв.: Всеукраїнське музейне містечко: Спогади // Пам'ятки України. – 2003. – Чис. 1/2 (138–139). – С. 112–145. 31 примітка (укр. переклад Ол. Неживого); *Геппенер-Лінка Н. В.* Спогади про Всеукраїнське музейне містечко 1929–1939 рр. // Лаврський альманах: Зб. наук. праць. – Київ, 2003. – Вип. 11. – С. 142–175. – 70 приміток.

⁵⁷ Як і П. О. Білецький, М. О. Кожин (22 січня 1893 – ?) являв собою тип наукового номада, писав про мистецтво Польщі, Чехії, татарське тощо (див.: *Державин Н. С.* Творческий путь профессора Н. А. Кожина. – [Ленинград:] Моск. полигр. ин-т, 1950. – 16 с.). Я його зустрів раз у П. Є. Корнілова, й він злегка поскаржився, що у Львові до нього поставились без ентузіазму. Очевидно, він мав на увазі свою книжку: Украинское искусство XIV – нач. XX вв.: Очерки. Ч. I и II. – Львов: Укр. полигр. ин-т им. И. Федорова, 1958. – 247, [1] с., XXXII табл., [3] с. – 500 прим. Харак-

вопросу. [...] Я, понятно, Вам уже надоела своими религиозными сюжетами, как надоела библиотекарю в Подольском филиале [библиотеки] АН. Сначала он был безумно бдителен и не хотел выдавать л[итерату]ру: “Зачем Вам подобные книги?” (речь шла о “Трудах” духов[ной] академии), смотрел подозрительно на меня (“не шпионка ли эта старушка??”), и когда я принесла справку из Соф[ийского] музея, что работаю над описанием фресок, то он книжки-то выдавал, но всё же в разговоры не пускался и всячески медлил с выдачей книг. Только у Вас, Фёд[ор] Фил[иппович], я нахожу сочувствие и желание помочь! Благодарю! Держа в руках “епархиал[ьные] ведомости” и прочую подобную л[итерату]ру, я не могла отказать себе в удовольствии пересмотреть и то, что меня непосредственно не касалось [...]”.

1 лютого 1958 р. К. Білоцерківська, наприклад, писала йому: “Я, кажется, говорила Вам летом, что я работаю по договору в Софии – инвентаризирую настенную живопись – фрески XI–XII вв. и масло XVII–XVIII в. В связи с этим мне понадобилась литература: 1) о церковной настенной росписи XVII–XVIII вв., 2) Жития святых и 3) по истории Софии киевской, в частности по ремонту и росписи стен её в период XVII–XVIII вв. Представьте себе, что в Киеве не к кому обратиться по вопросу церковной живописи. Больше того – Четыи минеи никак не могут мне найти в Подол[ьском] филиале Публ[ичной] б[иблиоте]ки⁵⁸. Куда ещё обратиться, в какую киевскую б[иблиоте]ку? А мне необходимо узнать биографию Петра и Павла, т. к. сейчас открылись фрески в приделе Петропавловском – многофигурные композиции. Итак, первый вопрос к Вам, где можно найти Житие Петра и Павла, в какой б[иблиоте]ке Киева. Второе – о настенной живописи. В Софии открыта на хорах

терно, що в словнику Т. М. Радзієвської (Укр. мистецтвознавство. Вип. 4. – Київ, 1970) такого українського мистецтвознавця нема.

⁵⁸ У Подільській філії, розташованій у ті часи в приміщенні колишньої Київської духовної академії, зберігались книгозбірні і її, і Києво-Печерської Лаври. Наприкінці 1960-х – на початку 1970-х рр. у відкритому доступі там перебували й видані каталоги А. С. Криловського та ігумена Михаїла (Тростянського), і картковий каталог КДА. Останній включав пізніші надходження, не відбиті у виданих томах.

живопись XVIII в. [...] Где мне найти источники подобных лубочных картинок, где, в каких книгах я найду наглядные пособия для стенной росписи тех времён? Я знаю (по л[итерату]ре) “Ерминія” или наставление в живописном искусстве Д. Фурноаграфиота⁵⁹, но то ли это, что мне надо, где достать эту книгу, причём не на ц[ерковно]слав[янском] языке, а на русском. Опять-таки прочитала, что Чигиринский епископ Порфирий ссылается или даже издал “Ерминія”, но где, в каком произведении – не скажете ли Вы мне? Основные книги по стен[ным] росписям (Покровского, Кузьмина, Нарбекова, Кондакова⁶⁰ и т. п.) я прочитала и никаких аналогий для

⁵⁹ К. Білоцерківська рухалась у правильному напрямку, див.: *Порфирий, епископ Чигиринский*. Ерминия, или Наставление в живописном искусстве, написанное неизвестно кем вскоре после 1566 года (Первая иерусалимская рукопись 17-го века). – Киев, 1867. – 56 с. (отт.: Труды КДА. 1867. Июль. – С. 139–192); *Даниил, свящ. XVII в.* Книга о живописном искусстве Даниила, священника 1674 года (Вторая иерусалимская рукопись) / Пер. с новогр. яз. Порфирия, еп. Чигиринского. – Киев, 1868. – 48 с. (отт.: Труды КДА. 1867. Декабрь. С. 463–508); *Порфирий [Успенский К. А.]*. Ерминия, или Наставление в живописном искусстве, составленное иеромонахом и живописцем Дионисием Фурноаграфиотом, 1701–1733 года. – Киев, 1868. [2], X, 250 с. (отт.: Труды КДА. 1868. Январь. – С. 269–315; Февраль. – С. 494–563; Март. – С. 529–570; Июнь. – С. 494–563; Декабрь. – С. 355–445). Див.: Краткий обзор собрания рукописей, принадлежавшего епископу Порфирию, а ныне хранящегося в Имп. Публичной библиотеке. – Санкт-Петербург, 1885. – VI, 179 с. (Отчет Имп. Публичной библиотеки за 1883 г.); *Вздорнов Г. И.* История открытия и изучения русской средневековой живописи, XIX век. – Москва: Искусство, 1986. – С. 185, 332–333.

⁶⁰ Кондаков Нікодїм Павлович (1/13 листопада 1844, дер. Халань Новооскольського пов. Курськ. губ. – 17 лютого 1925, Прага) – історик візант. і давньорус. мистецтва, дійсн. член Петерб. АХ (1893) та АН (1898). Навчався в Моск. ун-ті (1861–1865). Викладав в ун-тах в Одесі (1870–1888) та Петербурга (1888–1917). У 1920 р. емігрував. З 1922 р. викладав у Празьк. ун-ті. Розробив іконографічний метод вивчення пам’яток мистецтва, аналізував переважно їхні типологічні особливості, а також побутові, культурні й політичні причини, що ці особливості викликали. Тв.: *История византийского искусства и иконографии по миниатюрам греческих рукописей*. – Одесса, 1876; *Византийские эмали. Собрание А. В. Звенигородского. История и памятники византийской эмали*. – Санкт-Петербург, 1892; *Археологическое путешествие по Сирии и Палестине*. – Санкт-Петербург, 1904; *Иконография Богоматери. Т. 1–2*. – Санкт-Петербург, 1914–1915; *Воспоминания и думы*. – [Prague,] 1927. – 79, [1] с. Літ.: *Лазарев В. Н.*,

живописи Софії XVIII в. не нашла. Тепер – по ремонту і реставрації Софії в XVII–XVIII веках: у Линчевського (“Св. София Киевская”. – К., 1914; кстати, не Ви ли редакували цю книгу, т. к. в рукописи я видела исправления, сделанные Вашей рукой?) я вычитала, что в 1767–1769 г.г. при Арсении Могилянском были расписаны хоры, но подробностей этой росписи – кто работал, по каким образцам – нет. М[ожет] б[ыть,] это уже архивные данные, и я напрасно ищу изданную л[итерату]ру на эту тему. Опять-таки сообщаю, что основные труды по истории Софии мною использованы. Помогите!!”.

Вдома у Федора Пилиповича на спеціальній полиці над стелажем, – себто понад усім іншим! – стояли богословські видання. Коли, відбираючи речі для домашнього читання, до Києва, я вперше дістався до цієї полиці й попросив тритомний курс історії давньої Церкви професора Петербурзької Духовної Академії В. В. Болотова, Федір Пилипович раптом посерйознішав і схвалив мій вибір, сказавши, що “це по-справжньому добра книжка”⁶¹. Ще одне сильне враження. Як впливає з напису на форзаці, за німецької окупації, 5 липня 1943 р. Ф. Максименко придбав примірник першого видання “Іфіки ієрополітики” (КПЛ, 1712) з ілюстраціями Никодима Зубрицького. Цей раритет походив із знаменитої книгозбірні Володимира Барвінка⁶². Як відомо, це перше в українському дру-

Н. П. Кондаков, 1844–1925 (є список праць Н. Кондакова); Труды русской, украинской и белорусской эмиграции, изданные в Чехословакии в 1918–1945 гг. (далі: Труды эмиграции). Т. 1, часть 1. – Прага, 1996. – С. 337–338.

⁶¹ Болотов В. В. Лекции по истории древней церкви, Т. 1–3. – Санкт-Петербург, 1907–1918. Див. про нього: *Бриллиантов А.* Профессор Василий Васильевич Болотов: Биограф. очерк. – Санкт-Петербург, 1910. – 75 с. (Відб. з журн.: Христианское чтение. – 1910); Памяти профессора С.-Петербургской Духовной Академии Василия Васильевича Болотова. – Санкт-Петербург, 1912. – 47 с., вкл.

⁶² Головна праця: Никифор Влеммид и его сочинения. – Киев: Петр Барский, 1911. – [2], XXXIV, 366, [2], II, [6] с. Див.: *Успенский Ф. И.* Отзыв о сочинении [...]. – Петроград: Тип. Имп. АН, 1916. – 24 с. Отт. из “Сборника отчетов о премиях и наградах за 1912 г. Премия им. М. Н. Ахматова. – С. 101–124. Дж.: Наука и научные работники СССР. Ч. VI: Без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С. 24; Історія Національної Академії Наук України, 1924–1928: Док. і матеріали. – Київ: НБУВ, 1998. –

карстві видання з гравюрами світського змісту. Одна з цих гравюр, на початку книжки, мала тему “Сліпота юних”. А поруч власник закрив витинку з газети “Львовская правда” (1951, 6 липня) – статтю якогось Л. Апарнікова “Дружба юных: К переписке школьников Львовской области и Москвы”. Дивна, навіть незрозуміла витинка. Протягом усіх років більшовизму перед очима Ф. Максименка пройшло безліч публікацій багато характерніших і, зрештою, гірших. Мені зараз важко сказати, з якими думками він вирізав саме цю, надписав на ній вихідні дані й закрив у “Іфіку”. Але що ці думки були виразно антисоветські – це, здається, однозначно.

Звичайно, ставлення Федора Пилиповича до Церкви не треба абсолютизувати й поширювати на сучасну йому. На межі 1981 й 1982 рр. я зазнав великого потрясіння в особистому житті, робив деякі різкі чи екстравагантні, як на той час кроки, й розповідав Федору Пилиповичу: “11 березня Архієпископ Тихвинський Мелітон (колишній ректор Ленінградської духовної академії)⁶³ написав мені: “Сан священства Вы можете получить и в Киеве от своего Владыки. Затем, находясь в сане, Вы имеете возможность поступить на заочный сектор Московской Духовной Семинарии и Академии”. 7 квітня 1983 р. Федір Пилипович прореагував: “Мені здається, що все ж Вам треба було б зачепитися до якоїсь сталої посади більш певної, ніж газета, – чи до УРЕ, чи до якогось музею чи ін[ститу]ту й поменше мати справи з Мелітонами, які хороші лише здаються Вам здалік”. Разом з колишнім архієпископом Йосифом Оксіюком⁶⁴ Федір Пилипович утримував мене у світському житті.

С. 605; Особові архівні фонди Інституту рукопису: Путівник. – Київ, 2002. – С. 261, 275, 332, 393, 546; Енциклопедія Сучасної України. Т. 2: Б–Біо. – Київ, 2003. – С. 241–242 (А. І. Шушківський); Енциклопедія історії України. Т. 1: А–В. – Київ: Наук. думка, 2003. – С. 188 (О. В. Юркова).

⁶³ Мелітон (Соловйов Михаїл Дмитрієвич; 14 жовтня 1897 – 4 листопада 1986). Див.: *Manuil (Lemeševskij), Metropolit. Die Russischen Orthodoxen Bischöfe von 1893 bis 1965. Bio-Bibliographie. Teil IV.* – Erlangen, 1986. – С. 316–317.

⁶⁴ Див.: Білокінь С. Апостол чистої правди: [Про Валерія Марченка] // Слово і час. – 1991. – № 1. – С. 24–26.

Подібні “ухили” неважко спостерегти і у Сергія Маслова. У першому начерку історії Семінарію В. Перетца⁶⁵ відзначалось,

⁶⁵ Перетц Володимир Миколайович (19 січня 1870, Санкт-Петербург. – 23 вересня 1935, Саратов) – історик літератури, академік Петерб. АН (1914) та УАН (1919). Організатор укр. науки. У 1907 р. заснував і очолив в Ун-ті Св. Володимира “Семінарій рос. літератури”, праці учасників якого (В. Адріанова-Перетц, С. Маслов, І. Огієнко та ін.) друкували у “Записках” УНТ. Очолював Т-во дослідників укр. історії, письменства й мови в Ленінграді й редагував його “Наукові збірники”. Як голова Комісії давнього письменства ВУАН редагував серії “Пам’ятки мови та письменства давньої України” та “Праці з історії письменства давньої України”. Дотримувався тези про українськість пам’яток і літературних традицій княжого Києва. Був рішучим противником будь-якого встрявання комуністичних чинників у справи науки. Ув’язнений 11 квітня 1934 р., одержав 3 роки заслання до Саратова. Склав списки праць В. В. Сиповського (1931, 81 запис) та А. І. Ляценка (1932, 68 записів). Збереглося 137 листів В. Перетца до М. Грушевського (1896–1914, 1927). – Тв.: Новые труды по источниковедению древнерусской литературы и палеографии: Критико-библиогр. обзор. Сер. 1–2. – К., 1905–1914; Сер. 3 // ЖМНП. – 1915. – Кн. 7. Отд. 2. – С. 104–156; 1917. Кн. 1. Отд. 4. С. 1–43; Українські думи // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 22–30; Из лекций по методологии истории русской литературы. Киев, 1914; Тройчанський архів // Україна. – 1914. – Т. 3. – С. 55–56; Краткий очерк методологии истории русской литературы. – Петроград, 1922; К изучению “Слова о полку Игореве” // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности АН СССР. – 1923. – Т. 28. – С. 145–199; 1924. – Т. 29. – С. 23–55; 1925. – Т. 30. – С. 143–204 (окремо: Ленинград, 1926); Найдавніша згадка про театр на Україні // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 14–15; “Слово о полку Игоревім”: Вступ. Текст. Коментар. – Київ, 1926. – Х, 352, [6] с. (рец.: Тартаковець М. // Літературно-Науковий Вістник. – 1929. – Т. 99. – С. 476–478); Театральні ефекти в старовинному українському театрі // Україна. – 1916. – Кн. 1. – С. 16–33. – Літ.: Матеріали для биографического словаря действительных членов Академии наук. Ч. 2. – Петроград, 1916. – С. 65–72; Список друкованих наукових праць акад. В. М. Перетца // Записки Історично-філологічного відділу [ВУАН]. – 1927. – Кн. 120. – С. 265–272; Семинарий русской филологии акад. В. Н. Перетца. – Ленинград, 1929 (22 персональні розділи); *Лотоцький Ол.* Сторінки минулого. Ч. 2. – Варшава, 1933. – С. 141, 356, 377; Ч. 3. – Варшава, 1934. – С. 160; *Наріжний С.* З петербурського славянознавства // Вісник. – 1933. – Т. 1, кн. 1. – С. 47–52; Наука и научные работники СССР. Часть V: Научные работники Ленинграда. – Ленинграда, 1934. – С. 278–279; *Шведова О. И.* Историки СССР: Указ. печатных списков их трудов. – Москва, 1941. – С. 91; *Адрианова-Перетц В. П.* Список печатных трудов академика В. Н. Перетца, 1892–1960 // *Перетц В. Н.*

що першою темою його індивідуальних студій була історія проповідництва⁶⁶. Я рано спостеріг, що у своїх приватних записях він часто-густо наводив дату за обома стилями – новим і старим, вживаним тоді лише у Церкві. Наскільки глибоко був перейнятий він церковно-історичною і взагалі церковною тематикою, свідчить те, що серед новин, якими він систематично обмінювався з колегою, трапляються – як для “радянського” вченого – зовсім несподівані. Наприклад, 8 червня 1947 р. він писав Ф. Максименкові: “Владимирский Собор внутри весь в лесах. Реставрируются иконы. Уже реставрированы: Крещение, Воскрешение Лазаря, Тайная вечеря, Моление о чаше, Распятие. После Пасхи (sic!) повесили два больших (пудов по 200–300) колокола с латинскими надписями (привезены, кажется, из Олыки)”. Очевидно, він не сумнівався в тому, що його кореспондентові така новина буде цікава. Знов же таки несподівана як для совєцького члена-кореспондента асоціація у листі від 18 березня 1948 р. у зв’язку з подіями довкола виходу в світ чергового інститутського видання: “И о сроке выхода книги в свет можно сказать только словами Священного писания: “Тайная велика!” Сергій Іванович цікавився передреволюційною історією Київської духовної академії. 10 червня 1951 р. просив: “И если не громоздко, вообще – если не сопряжено с к[акими-] л[ибо] за-

Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII веков. – Москва; Ленинград, 1962. – С. 234–253 (318 записів); *Кравців Б.* Розгром українського літературознавства 1917–1937 рр. // Записки НТШ. – Париж; Чикаго, 1962. – Т. 173. – С. 239–241; *Ашинин Ф. Д., Алпатов В. М.* “Дело славистов”: 30-годы. – Москва: Наследие, 1994. – С. 127–130, 185–188, 198, 242–243; *Щербань Т.* Організатор Київської філологічної школи // Слово і час. – 1995. – № 1. – С. 16–21; *Гирич І.* Епістолярна спадщина Михайла Грушевського. – Київ, 1996. – С. 58; *Дудко В.* Проспект невиданого збірника Товариства дослідників української історії, письменства та мови у Ленінграді // Київська старовина. – 1997. – № 1/2. – С. 48–57; *Матвєєва Л.* Доля академіка Перетца // Наука і культура. – 1999. – Вип. 30. – С. 207–224: 6 іл.; НАН України: Персон. склад. – С. 67.

⁶⁶ Семинарий русской филологии при Императ. университете Св. Владимира под руководством проф. В. Н. Перетца: Первое пятилетие. – Киев, 1912. – С. 9.

трудненнями, – возьміть с собою Воспоминания Рыбинского⁶⁷. Интересно было бы их почитать: профессора, о которых Рыбинский пишет, – хорошо мне известны, а некоторые, как, например, С. Т. Голубев, были моими учителями в области истории украинской культуры и литературы XVI–XVIII ст.” І якщо такі місця трапляються нам тепер у їхньому приватному листуванні, то пильні сучасники викривали в українських учених “клерикалізм” і в їхніх виступах публічних. 17 січня 1948 р. Маслов розповідав про підготовку “Короткого курсу історії української літератури” таке: “Мой “розділ” – от киевск[ого] периода до конца XVIII ст., во-первых, сильно разросся: заказано было 4 лл[листа], я написал 7. Но это еще зло не столь большой руки. Хуже другое. С. М. Шаховской, которому поручена переделка моего писания, находит, что это не столько история литературы, сколько история церкви; ему хотелось бы усилить элементы языческого воздействия в древней литературе, ослабить влияние Византии”. Зберігся відгук про нього Ю. Меженка від 10 квітня 1949 р.: “З природы я не зловтішний, але дуже вдоволений, що Стебунів та Пархоменків пишуть тепер з малої літери, хоч це така гидота, що її варто писати з побільшеної літери, а не просто з великої. Не слід вважати їх за щось мізерне. Це великої кваліфікації прохвости. На превеликий жаль, в “Літературній газеті”, яку я одержую та з якої маю всю інформацію, я бачу не всі прізвища, які, на мою думку, варті уваги. Не бачу я, напр., Шаховського і ще декого”. І в одному з наступних листів: “Чи не залишили їх на розведення? А як Ви гадаєте?”. І тут же Юрій Олексійович констатував, що на місце “Стебунів і Пархоменків” прийшли нові, чужі до науки особи (“з кораблебудівництва”, як він казав), – система продовжила самопожирання.

Коротше кажучи, у неглибоких соціальних нішах, розкиданих просторами “необ’ятної родіни”, то там, то тут доживали віку люди, що ставились до завдань “будівництва комунізму”, м’яко кажучи, без ентузіазму. Не називаючи речей своїми іменами, щодо влади вони не плекали жодних ілюзій. С. Маслов 1 травня 1950 р.

⁶⁷ Ці мемуари циркулювали в певних колах порівняно інтенсивно. Й. Оксінок домовлявся [восени 1972 р.] про одержання примірника від Федора Пилиповича, тим часом одержав їх від когось іншого.

писав: “Если “они” не урежут представленного мною материала, получится издание размером в 15–20 печ. лл.” Хотілося б запитати, кого конкретно мав на увазі вчений, хто були ці таємничі “они”, кого зрештою вони представляли? Подібну двозначність можна вказати в листі К. Білоцерківської від 15 квітня 1950 р.: “Спасибо за поздравление; Вас тоже поздравляю (с опозданием, простите) и шлю самые “сильные” пожелания: мира во всем мире”. Варто пригадати, на якому реєстрі виголошували в ті роки це гасло, щоб відзначити певну невідповідність тональності.

Пригадую, мистецтвознавець Стефан Таранушенко з якоїсь причини не зміг сплатити за електрику. Я сидів у нього, коли прийшов доволі молодий чоловік відімкнути його від мережі. Навіть зажадав стільця, бо не міг дістати до лічильника. Стефан Андрійович відмовив йому з гнівом, а що протестувати у його становищі не випадало, він сказав тільки – різко й іншою мовою:

– Советский Вы человек!

Це вийшло в нього імпульсивно й дуже несподівано. Майстер почав мамулювати виправдовуватися:

– Мы же как раз хотим, чтобы было по-другому...

Він не був українцем, і йому хотілось ідентифікувати себе чи не з дисидентами, але, на лихо, представляв він зовсім інших, начальство...

У цій статті йдеться про коло справжніх вчених, які потрапили у невідповідну епоху. Це були, по суті, недобитки знищеного свого часу “старого” книгознавства, недобитки “колишнього” мистецтвознавства, словом, найкращі в ту добу фахівці з відповідних галузей українознавства. Коли в когось із них виникала та чи інша проблема, вони знали, хто міг розв’язати її щонайкраще. Пригадую відповідь С. Таранушенка на якесь моє питання:

– Це знав Федір.

Я розумів, що він говорить про Федора Людвіговича Ернста⁶⁸, уже давно, навіть як на той час, загиблого. Але все одно краще за будь-кого іншого відповісти на те питання, – не пригадаю вже, яке саме, – міг тільки Ф. Ернст. Він ніс у собі наукову традицію. І це

⁶⁸ Див.: Білокінь С. В обороні української спадщини: Історик мистецтва Федір Ернст. – Київ, 2006. – 355 с.

було очевидно і для С. Таранушенка, і для мене. Вчені вміли цінувати роботу своїх колег і знаходили час, щоб висловити їм слова визнання. Коли Ф. Максименко почав публікувати в “Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР” свою працю “Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР”, Надія Венгженівська 23 березня 1964 р. написала: “[...] хорошу роботу Вы сделали, настоящую. Как говорим мы с Еленой Самойловой [Ровнер], “на века”. И стоятъ ей рядом с Сопиковым, Межовым и другими генералами от библиографии”. У своєму колі вони складали свою неофіційну ієрархію. 9 травня 1952 р. С. Маслов писав: “И Игорь Петрович (Єрьомін. – С. Б.), и я – оба мы – ученики Вл[адимира] Н[иколаевича] Перетца, только я – старейший, первый по времени, а он самый младший, последний, или – как говорят в киевских очередях – “крайний”⁶⁹. 10 квітня 1961 р. Павло Попов, попереджаючи Ф. Максименка про 80-річний ювілей українознавця, літературознавця, фольклориста Володимира Данилова, відзначав: “Данилов – останній в живих (здається) співробітник ще “Киев[ской] стар[ины]”. У певному середовищі це котувалось дуже високо. Про себе 7 жовтня 1961 р. П. Попов відзначав, що він – один із найдавніших співробітників УАН (з 1 січня 1920 р.).

Цікаво, що навіть звичайні кореспонденційні справи, коли до іншого міста треба було передати гроші чи книжку, вони воліли довіряти людям зі свого кола. У стосунках Ф. Максименка з С. Масловим це бували Іван Крип’якевич та літературознавець Яким Ярема (1884–1964)⁷⁰. Втім, не було ідеалізації й поблажок. Коли К. Білоцерківській довелося складати іспити (імовірно, кандидатські), 15 квітня 1950 р. вона поскаржилась: “Даже Маслов, несмотря на наши приятельские отношения, ½ часа мучил меня на экзамене

⁶⁹ Див.: Семинарий русской филологии: Первое пятилетие. – Киев, 1912. – 64 с.; Семинарий русской филологии Академика В. Н. Перетца, 1907–1927. – Ленинград, 1929. – 58 с., вкл. Крім С. Маслова, з 1907 р. до Семінарію входили також В. Адріанова-Перетц, Ол. Грузинський, Імшенецька-Жилинська, Ол. Назаревський, Неверова-Подоба, І. Огієнко, Сичевська, С. Шевченко, С. Щеглова. Єрьомін і Котляренко увійшли 1921, а Нікольська – 1922 р.

⁷⁰ Див.: Андрусів С. Літературознавець, психолог, педагог // Слово і час. – 1995. – № 7. – С. 36–40.

не по ист[ории] древнерус[ской] л[итерту]ры. Теперь предстоит ист[ория] ВКП(б). Заранее трепещу!”

Дехто з вчених того покоління у своїх контактах з “новою” молоддю виходив із ситуації по-іншому. У листі від 2–5 серпня 1951 р. Катерина Іллівна розповіла, як у московському Бібліотечному інституті склала іспит з бібліографії Б. Боднарському: “Познакомилась с Боднарским: это добродушнейший старичок, которого студенты обожают за то, что он никогда никого не гонит с экзамена и даже троек не ставит никому. Студенты открыто, получив билет на экзамене, списывают всё из книжки, а он этого не замечает или не хочет замечать. [...] Он с каждым говорил по ½ часа, причем говорил он, а студент или студентка кивали только головой. [...] Он [...] просил Вам написать, в каких условиях он работает. А работает он в обстановке недоверия к себе со стороны администрации и напора со стороны обнаглевших студентов, которые, не прочитавши ни разу [конспекта] лекций или книжки Денисьева, идут и получают у него “хорошо”. Вообще студенты там аховые [...]”.

Коло цих людей на очах тануло. Відразу після масового терору, коли багато хто лишався ще в таборі чи на засланні, вчених цієї породи було явно більше. Велику роль у житті Ф. Максименка як бібліофіла зіграв Володимир Іванович Барвінок (1879–1942), який привіз із собою із Петербурга прецікаві документи Св. Синоду, далі професор Київської духовної Академії Петро Павлович Кудрявцев (1868–1940)⁷¹. 10 листопада 1972 р. Федір Пилипович розповів мені історію його збірки: “В 1945 р. дружина П. П. Кудрявцева Ганна Єлисеївна ліквідувала бібліотеку свого чоловіка. Я тоді завідував відділом комплектування університетської б[ібліоте]ки, одібрав багато книжок для неї, а дещо взяв для себе особисто й для С. І. Маслова. Маслов купив був зокрема автограф П. Морачевського – переклад “Псалтиря” на українську мову 1860-х років. Собі я взяв дві книги Н. С. Лескова (“Русская рознь” й “Сочинения”, т. 10, з бібліографією Лескова). Обидві книги були з автографами сина Лескова Андрія Миколайовича, який листувався з Кудрявцевим, а Кудрявцев

⁷¹ Пор.: Белоконь С. И. Киевский профессор П. П. Кудрявцев как библиофил и читатель // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства: Тез. сообщ. науч.-практ. конф. – Ленинград, 1985. – С. 73–75.

був написав надзвичайно цікаву роботу про київські зв'язки Лескова (вона лишається ненадрукованою в фондах, здається, Музею літератури, для якого її купив у Кудрявцева В. Д. Бонч-Бруєвич). Купив я також 8-й том першого академічного видання творів Шевченка (малярські твори), тоді ж купив і загальний зошит зі спогадами Рибинського. Потім я посилав його В. Ф. Іваницькому, який повідомив, що в зошиті переписано не все, він бачив примірник з великим продовженням, але дещо і в зошиті, який я придбав, є таке, що не увійшло до повного варіанту. Як мені відомо, у Кудрявцевої повного варіанту не було. В 1945–1953 рр. я листувався з Іваницьким, але він мені нічого не писав про те, що передруковує спогади Рибинського. В кінці 1950 рр. до Львова переїхала була дружина Іваницького. Вона казала, що спогади Рибинського зберігаються у його родині на Кавказі, – й теж нічого не казала про копію Іваницького. Я просив її дати прочитати власні спогади Іваницького, які мали бути значно цікавішими, ніж Рибинського, але вона не дала. Померла вона років три тому. Залишилася її дочкадесь у Вінниці. Ваша присилка мемуарів Рибинського спонукає мене активізувати розшуки спогадів Іваницького”.

Ф. Максименко пам'ятав великого бібліофіла Олексу Попельницького⁷². Широкий матеріал про нього він надіслав землякові-

⁷² Попільницький (Попельницький) Олекса Захарович (1850, Нова Прага, Александрійського пов. – 2 червня 1929) – бібліофіл. Син псаломщика. Закінчив юр. ф-тет Новорос. ун-ту в Одесі (1873). Служив у петерб. “Гос. контроле” (1909–1917). Працюючи в Архіві Держ. ради, друкував розвідки з історії визволення селян 1861 р. у журналах “Голос минувшего” та “Современный мир”. Зібрав величезну й коштовну бібліотеку з селянського питання (зокрема повний екземпляр проектів “Положения о крестьянах”, що їх складали губернські комітети 1858–1859 рр.) та українки (красне письмо, шевченкіана, комплекти “Молодика”, “Основи”, “Киевской старины”, інші раритети, видання з історії, географії та етнографії України). Частина бібліотеки Попільницького, що зберігалась у Петрограді, пропала 1917 р. Більша частина осіла в Новій Празі, де він потім жив. Там чимало втрат понесла вона від кожної політичної влади, а також під час голоду 1921 р., коли збирач випродував домашні речі, навіть скло з картин. Збереглось понад 3 тис. томів. Великі частини збірки О. Попільницького придбали УНІК, ВБУ та окремі бібліофіли (Ю. Меженко, О. Гермайзе, Ол. Дорошкевич). – Дж.: Олекса Захарович Попільницький: Некролог // Бібліологічні вісті. – 1929. – № 2/3 (19–20). – С. 97–98. – Підп.: Т. А.

книголюбові Ф. Плотніру. Цілий цикл спогадів розгортався у Ф. Максименка при згадці імені Михайла Грушевського, якому він власноручно виписав квитка до ВБУ й на похороні якого був присутній. По війні Федір Пилипович зустрічався з Марією Сильвестрівною у зв'язку з придбанням книгозбірні великого історика.

За німецької окупації Федір Пилипович перебував у Києві⁷³.

Опинившись у Львові в атмосфері тотальної чистки території, Федір Пилипович пригадав собі жахи масового терору 1930-х років, свідком якого він був у Києві. 16 лютого 1952 р. К. Білоцерківська писала йому: “[Ирена] Громницкая в бытность свою в Киеве рассказывала нам, что Вы уже разучились шутить и смеяться”. Разом з тим, перебування у Львові дало вченому можливості, яких він в умовах тоталітарного режиму не міг би мати деінде.

З посади заступника директора Федір Пилипович користувався спецфондом. Він надзвичайно активно, разом з тим політично дуже акуратно освоював старі львівські книгосховища, зокрема приватні. З листів, які Федір Пилипович писав мені, я тепер бачу, як він передавав мені досвід своєї багаторічної конспіративної діяльності. В явному розрахунку на перлюстратора, говорячи про львівські окупаційні “Наші дні”, 13 березня 1972 р. пояснював: “Це – щось вроді нашої “Літературної України” й “Культури й життя” – щомісячна газета-журнал, яка виходила в 1942–1944 рр. Звичайно, вона є в наших спецфондах”. У ті самі часи я зустрічався в Ярослави Музики з бібліографом Антоніною Струтинською, і вона, пишачися, розповіла мені, як усі її колеги з видавництва виїхали вже на захід, за німцями, вже от-от мали увійти большевики, і це саме її, Антоніни Казимирівни, стараннями вийшло те число “Наших днів”, що могло вже й не вийти. Енкаведисти мали до неї свої претензії як до укладачки бібліографічного покажчика, присвяченого Вячеславу Липинському⁷⁴, – її перебування в окупованому Львові тільки додало їй строку.

⁷³ Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). – Київ, 2004. – С. 162, 221, 224, 266, 566.

⁷⁴ Струтинська А. К. Бібліографічний покажчик до писань Вячеслава Липинського, 1908–1932 // Дзвони. – Львів, 1932. – Ч. 6. – С. 490–499. – Передрук: *Strutyns'ka A. Bibliography of V. Lypyn'skyj's Works* // Harvard

Даючи чергове доручення, на той раз щодо відділу стародруків ЦНБ, 22 лютого 1981 р. Ф. Максименко мене напучував: “Тільки спитати треба обережно, щоб чого доброго не перелякалися яких-небудь диверсій з мого чи Вашого боку”. Іншим разом це виглядало доволі наївно. Надсилаючи 3 листопада 1981 р. статтю Григорія Тисяченка-Саливона про Київ “Душа города” (Нова рада. – 1917. – 9/10 листоп.), він застерігав (себто писав для мене й одночасно – для “іншого” читача): “[...] стаття досить цікава, хоча й “ідеологічно не витримана”. Повернете мені її потім”.

В останні роки свого життя Федір Пилипович консультував Зіновія Красівського⁷⁵, який заходився коло бібліографічного покажчика, а з листування повоєнних “сталінських” років видно, що вже тоді, а отже, ЗАВЖДИ він намагався допомогти потрібними виданнями тим своїм друзям, що потребували їх до роботи. Це вражає, але в їхньому листуванні, навіть у листах обережного Сергія Івановича Маслова, і в його листах якраз у першу чергу, одна з провідних тем – це заборонені в СРСР видання. Ось його лист від 28 квітня 1947 р.: “з перечисл[енных] Вами книг все очень ценно, но кое-что у меня имеется: кн[ига] Яковлева о договорах, Б[орщак] и Мартель, Діаріуш Орлика, Андрус[яка] – о Правобережьи. Если их можно возвратить лицам, у которых они куплены, – возвратите. Если нельзя, прошу прислать мне. Я не хочу, чтобы Вы хоть в небольшой мере пострадали из-за желания обставить мою работу по старой истории и литературе максимальным количеством материала. Особенно не должен ввести Вас в расходы Яковлев, раз он попал в число моих *Desiderata*”. Ці напівзашифровані записи приємно пояснити. “Кн[ига] Яковлева о договорах” – це 19-й том “Праць Українського наукового інституту” у Варшаві, інакше кажучи,

Ukrainian Studies: Special issue: The Political and Social Ideas of Vjačeslav Lypyns'kyj. – 1985. – Vol. 9. – № 3/4. – P. 499–505.

⁷⁵ Красівський Зіновій Михайлович (12 лист. 1929, с. Витвиця, потім Долинського р-ну Івано-Франківської обл. – 20 вересня 1991, м. Моршин Львів. обл.) – літератор, автор самвидаву, активний учасник національно-визвольної боротьби, член Українського Національного Фронту (УНФ), член Української Гельсінкської групи (УГГ). Дж.: Українська журналістика в іменах. Вип. 5. – Львів, 1998. – С. 131–132 (Н. Іваничук).

“Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках” (Варшава, 1934). “Б. і Мартель” – це книжка про І. Мазепу Ілька Борщака й Рене Мартеля. У реєстрі своїх дезідерат С. Маслов подав вихідні дані: Е. Borschak et R. Martel. *Vie de Mazeppe*. 2-e edition. Paris 1931. “Діярій” Пилипа Орлика – XVII-й том “Праць Українського наукового інституту” у Варшаві. Його опрацював для друку, як пишно зазначено на титульному листі, Ян з Токар Токаржевський Карашевич. Варшавські “Праці”, як відомо, виходили за редакцією Романа Смаль-Стоцького.

Трапляються, втім, випадки затуманення змісту до цілковитого герметизму, так що він ставав зрозумілий тільки двом особам. 1 грудня 1955 р. С. Маслов, наприклад, писав таке: “В одном из своих писем Вы прислали мне ряд библиогр[афических] карточек по вопросу, как Вы пишете, “некогда меня интересовавшему”. Вопрос этот интересует меня и теперь, так что в этом направлении прошу Вас сообщать мне всё, что, по Вашему мнению, могло ускользнуть от моего внимания. Что же касается присланных карточек, в них я нашел много для себя любопытного и благодарю Вас за присылку”. Правдоподібно, йдеться про студію С. Маслова, присвячену Кирилові Транквіліону-Ставровецькому, основну частину якої було написано у 1904–1908 рр. Ця праця вийшла друком 1984 р.⁷⁶ Її підготувала до друку Ганна Павленко без урахування всіх нотаток, що накопичилися в автора протягом дальших десятиріч.

Подібним чином Йосиф Оксіюк сповіщав: “Книжка в мене збереглася, хоч вона, може, перебуває в Index’i librorum prohibitorum. На жаль, вона в мене – єдиний довідник з цієї галузі, тому затримався з висилкою, та й боюся її втратити. Сьогодні постараюсь її вислати”. Правдоподібно, йдеться про “Нарис історії Української Православної Церкви”⁷⁷, оскільки цю листівку датовано 25 квітня

⁷⁶ Маслов С. И. Кирилл Транквиллион-Ставровецкий и его литературная деятельность: Опыт историко-лит. монографии / Відп. ред. В. І. Кречотень. – Киев: Наук. думка, 1984. – 245, [3] с.

⁷⁷ Див.: Іван Власовський: Пропам’ятна книга / Зредагували Протопресвітер о. Ф. Кульчинський, М. Муха. – Торонто, 1974. – 142 с.; Ульяновський В. І. Іван Власовський: парадигма життя // *Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви*. – Київ: Либідь, 1998. – Т. 1. – С. II–XLIV.

(без року; 1972?), і тим самим днем, теж без року, датується повідомлення: “Дорогий Федоре Пилиповичу! Вчора до редакції завітав Микита Йосипович Павлосюк (певний час був секретарем редколегії “Православного вісника”, коли той виходив у Львові. – С. Б.). Через нього я передав Вам книжку Власовського. Дуже прошу Вас, черкніть пару слів, коли одержите”. Одержавши “Нариса” назад, 4 серпня 1972 р. Й. Оксіюк характеризував його досить стримано: “Прийміть мою глибоку подяку за присилку книжки Власовського. Звичайно, йому дуже далеко не тільки до велетня Голубінського⁷⁸ чи стовпа Знаменського⁷⁹. Нерівня він навіть Малицькому⁸⁰. Пояснити легковажність цього автора можна хіба умовами, в яких проходила його робота, або завданнями, що стояли перед ним. Щоправда, мені в нас відомий випадок, коли викладач однієї з дух[овних] шкіл “робив кар’єру” на запеклих наскоках на Голубінського...”.

Важко порівнювати зараз дві епохи – сталінську *par excellence* і, сказати б, післяхрущовську, коли стараннями партійного апарату повернуло в глухий закут, ту чавунну епоху, де необережно сказане слово вело на лісоповал у товариство з карними злочинцями, з тією, злочини якої оперативно висвітлювались і засуджувались всіма світовими мас-медіа. Важко порівняти й ініціативу інтелектуала

⁷⁸ Глубоковский Н. Н. Русская богословская наука в ее историческом развитии и новейшем состоянии. – Варшава, 1928. – С. 48–52, 55, 58–59, 77; Флоровский Г. Пути русского богословия. – Вильнюс, 1991. [...], 601 с.; Русские писатели-богословы: Историки Церкви; Исследователи и толкователи Священного Писания: Библиограф. указ. – 2-е изд. – Москва, 2001. – С. 28–34.

⁷⁹ Знаменский Петр Васильевич (1836–1917). Тв.: История Казанской духовной академии за первый (дореформенный) период ее существования (1842–1870 годы). Вып. 1–3. – Казань, 1891–1892; Рецензия на сочинение профессора Голубева. Киевский митрополит Петр Могила. Т. II. 1898. – Отд. отт. из: Отчет о XLI присуждении наград графа Уварова. Без вых. данных. 28 с. Про нього див.: Харлампович Константин Васильевич. Историк-художник: Некролог. – Казань, 1920.

⁸⁰ Див.: Малицкий Н. В. Владимирские консисторские архивы XVIII в. – Владимир, 1903. – 19 с.; *Его же*. История Владимирской духовной семинарии. Вып. 1–3. – Москва, 1900–1902 (рец.: Знаменский П. В. // Записки Академии наук по Историко-филологическому отделению. – 1905. – Т. 7. – № 3; Крылов А. Л. // Кишинев. епарх. Ведомости. – 1903. – № 6).

лів, які вишукували на побоевищу ще недопалене, недонищене, щоб зв'язати епохи єдиною культурною традицією, не торкаючись підвалин політичного ладу, і тих молодих комсомольців, фрагментарні знання яких наштовхнули їх на думку про боротьбу з самим режимом і чия діяльність призвела зрештою, після довгих років терпіння і поневір'яння, до історичної перемоги, але тут і далі можна зробити низку прецікавих зіставлень. 30 вересня 1965 р. працівники КГБ вилучили під час трусу у В. Чорновола⁸¹ примірники того самого “Діярію” (№ 7) й праці Андрусяка (№ 121), які вишукували 18 років перед тим служителі єдиної для всіх часів святої науки, що дивом якимось лишилися живі в часи більшовицького масового терору. Вчені, які чудово знали, чим можуть закінчитись їхні забавки, але уже не боялись нічого.

Листівка С. Маслова від 19 травня 1947 р.: “Сердечно благодарю Вас за хлопоты. Что касается прилож[енного] к последнему письму списка, из него у меня есть уже “Архитектура Катедрі св. Юра” [Володимира] Січинського. Остальные все остаются в числе desiderata. Очень просил бы Вас приобрести диссертацию о типографии Мамоничей ([Wilno], 1938); диссерт[ация] Крупницького 1942 [года]⁸² имеется”. 8 червня 1947 р. С. Маслов повідомляв, що це видання привіз йому Я. Дашкевич. 2 липня 1947 р. він переказував Ярославові Романовичу вітання, – 1949 р. Я. Дашкевича заарештували. 3 червня 1949 р. в листі до Ф. Максименка Катерина Білоцерківська наївно міркувала: “Комиссия по проверке работы заглянет к Вам в б[иблиоте]ку Университета? Вы – большой специалист, и с Вами, я уверена, не будет так, к[а]к с Дашкевичем”.

⁸¹ Українська інтелігенція під судом КГБ. – Б. м.: Сучасність – 1970. – С. 25, 32 (обкладинка Я. Гніздовського). Чорноволова збірка мала, природно, випадковий і популярніший характер.

⁸² Очевидячки, йдеться про монографію “Hetman Mazepa und seine Zeit” (Leipzig: Verlag Otto Harrassowitz, 1942. – S. 260). Автори біографій Б. Крупницького про захист цієї монографії як дисертації не кажуть, див.: [Полонська-Василенко Н.] Професор Д-р Борис Дмитрович Крупницький, його життя і наукова праця, 1894–1956 // *Крупницький Б. Українська історична наука під Советами. 1920–1950.* – Мюнхен, 1957. – С. I–XLVI; *Вінтоняк О. Борис Дмитрович Крупницький, 1894–1956* // *Український історик.* – 1987. – Т. XXIV, ч. 1–4 (93–96). – С. 115–118.

Лист С. Маслова від 8 червня 1947 р.: “Сердечно благодарю Вас за переданные через Яросл[ава] Ром[ановича] Дашкевича] и его мамашу⁸³ книги. Яковлев, оказавшийся в дублете, мне пригодится; во всяком случае – этот дублет возник по моей вине, и Вам не следует из-за него иметь хотя бы и небольшие хлопоты. Благодарю Вас также и за ценные для меня подарки – роман Дудка и 1-ю кн. “Богословія” за 1939 г. (Журнал этот, кажется, на этом 1-м №-е и прекратился). В посл[еднем] письме, от 9 мая, Вы пишете, что из выданного Вам аванса, у Вас остается 50 р. По-моему, только 20. В самом деле: Крупницк[ий] 50, Богосл[овське] Наук[ове] Тов[ариство] 5, Зап[иски] ЧСВВ 60, Яковлев 40, пис[ання] Мазепы⁸⁴ 5, Grabowski 10, Григ[ір] Орл[ик] 40, Діяння Собору [19] 46 г. – 20... [Сумма] 230. 250=230 = 20 р. Вместе с этим письмом передаю еще 300 р. на дальнейшие покупки. Что касается “Барокко” Чижевско-го⁸⁵, я искал его, по Вашему совету, в начале 1946 г. в здешнем Архивн[ом] Управлении. Там обещали поискать и даже разыскали, но... тоже “Іст[орію] укр[аїнської] літератури” Чижевського в издании Ю[рія] Т[ищенка]”.⁸⁶ Нічого казати, що наявність видань такого роду у приватній книгозбірні тягла за собою, як колись казали, великі неприємності. Монографію Ілька Борщака “Мазепинець Григир Орлик генерал-поручник короля Людовіка XVI” (Львів, 1932; № 120), книжку Ф. Дудка “Дівчата відчайдушних днів” (Львів, 1937; № 38) та “Історію української літератури” Дмитра Чижев-

⁸³ Вираз, безсумнівно, розрахований на цензора, у якому автор бачив природного росіянина.

⁸⁴ Мазепа І. Писання / Ред. і вступ. ст. Є. Ю. Пеленського. – Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943. – 50 с.

⁸⁵ Чижевський Д. Український літературний барок: Нариси, Ч. I–III // Праці Українського історико-філологічного товариства в Празі. – 1941. – Т. 3; 1942 – Т. 4. – С. 145–210; 1944. – Т. 5. – С. 78–142 і окремо: Прага, 1941–44. Пор.: Пизюр Є. Дмитро Іванович Чижевський: До 60-тилітнього ювілею. – Б. м.: Вид-во “Україна”, 1955. – 52 с.; Чуднов О. Вчений-енциклопедист Дмитро Іванович Чижевський. 1894–1977: Бібліогр. покажч. – Кіровоград, 1994. – 20 с.

⁸⁶ Каталог українських книжок Видавництва Юрія Тищенка в Празі. – [Прага, 1941–1942]; Каталог українських книжок Видавництва Юрія Тищенка на рік 1942. – Прага, 1942.

ського (Прага, 1942) забрали 1965 р. у В. Чорновола⁸⁷. Нічого казати, що в масловській бібліотеці, переданій до ЦНБ АН УРСР у вигляді непорушної “колекції”, т. зв. спецфондівських видань нема. Під час інвентаризації їх було вилучено і, очевидно, передано до спецфонду.

А тоді, 2 липня, С. Маслов бурхливо зареагував на бібліографічні уточнення щодо “Богословії”, продовження якої доти залишалося для нього невідомим: “С удивлением узнал из Вашего письма, что была еще одна, XVII–XX, книга “Богословії” с окончанием статей о Кир[илле] Транквиллионе и о Стефане Яворскомъ (sic). Ради Бога, приобретите ее для меня любой ценою, по возможности только в чистом виде”. Цей том був позначений 1939–1942 рр., видрукований 1943. Сергієві Івановичу йшлося про статті В. Фіголя “Учительне Євангеліє Кирила Т. Ставровецького” та Д. Михайлищука “De occasione et scopo Metrop. Stephani Javorskyj operis “Petra Fidei”. До цього тома “Богословії” С. Маслов повернувся 18 березня 1948 р.: “Жажду иметь этот выпуск и с нетерпением его жду”. Максименкові в розшуках не щастило, і 1 травня 1950 р. Сергій Іванович делікатно нагадував: “Если у Вас затерялись мои desiderata, на всякий случай напоминаю, что я, кроме продолжения работы о барокко, жажду получить журнал “Богословія”, т. XVII, кн. 2 с окончанием статей о “Евангелии учительном” Кирилла Транквиллиона и о “Petra fidei” Стефана Яворского. Нельзя ли сейчас раздобыть сборник Франка “Мій Измарагд”?”.

17 січня 1948 р. С. І. Маслов оповів своєму львівському кореспондентові результати консультацій із сином академіка О. Білецького – Андрієм Олександровичем, який написав перед тим докторську дисертацію з класичної філології “и на протяжении работы много раз пользовался [текущими] загранич[ными] изданиями. Он мне сказал, что сделал было попытку выписать что-то через Москву и Карахана, но получил ответ, что все кредиты на 1947 г. уже использованы. Вообще таким путем он никогда ничего, ни сам, ни через Ал[ександра] Ив[ановича], из-за границы не получал и считает этот путь совершенно безнадежным”.

⁸⁷ Українська інтелігенція. – С. 27, 32.

Повністю присвячено забороненим виданням листа С. Маслова від 25 травня 1948 р.: “Дорогой Федор Филиппович, переданные Вами книги получил. Сердечно благодарю Вас за всё присланное: всё нужно и очень интересно. Только желательны некоторые комментарии:

Как точно называется журнал, в котором помещены были статьи Романенчука⁸⁸? Вы пишете “вырезки из Вистника...”, но, вероятно, заглавие журнала более пространно.

Статья Є. Пеленського “До питання про бібліографію стародруків” напечатана, повидимому, в “Богословіи”. Не можете ли Вы сообщить мне точно № “Богословіи”, в каком статья эта была помещена⁸⁹. До получения Вашей посылки я и не подозревал, что мои пропозиции по части описания укр[аинских] стародруків⁹⁰ вызвали такой интересный отклик в печати.

Откуда извлечена статья Андрусика о связях Мазепы со Станиславом Лещинским и Карлом XII?

Статью С. Ю. Кулаковского я оставляю, как и все прочие издания. И вообще, дорогой Федор Филиппович, Вы не стесняйтесь проявлять инициативу при розысках книг для меня и не опасайтесь, как бы не приобрести дублетов. Дублеты всегда могут пригодиться — для подарка, для обмена и т. п.” Дуже важливо, що С. Маслов сам задокументував залежність своєї роботи від праць політемігрантів, як-от у листі від 25 березня 1954 р.: “Писання Величковського” 1943 р. у меня есть⁹¹. Я давно приобрёл этот

⁸⁸ Серед паперів Ф. Максименка збереглася газетна витинка з пасквілем, присвяченим його “Азбуковнику”: *Мигаль Т.* Коли в каламарі жовч... // Вільна Україна. — 1971. — 20 лют. (№ 36). — С. 4.

⁸⁹ Курйозно, що число “Богословіи” було невідоме й самому авторові, коли він складав на еміграції свою бібліографію. Див.: *Пеленський Є. Ю.* Бібліографія праць Є.-Ю. Пеленського: Вибрана бібліогр. 1928–1948. — Бльомберг: Бистриця, 1949. — С. 12. Дж.: Українська журналістика в іменах. Вип. 3. — Львів, 1996. — С. 238–241 (Н. Антонюк).

⁹⁰ Див.: *Маслов С.* Спроба інструкції та план роботи над складанням українського бібліографічного репертуару XVI–XVIII ст. // Українська бібліографія: Методологічний зб. — Київ, 1928. — Вип. 1. — С. 61–86; і окремо (Київ, 1928. — 28 с.).

⁹¹ *Величковський І.* Писання / Ред. і вступ. ст. Є. Ю. Пеленського. — Краків; Львів: Укр. вид-во, 1943. — 125, [3] с.

сборничек и использовал его в работе “Маловідомий український письменник Іоанн Величковський”, которую – увы! – никак не могу “явить свету деломъ друкарскимъ”. Дело в том, что Величковский – едва ли не самый яркий представитель стиля барокко в украинской литературе XVII – нач. XVIII ст. Стиль же этот, сугубо формалистичний, отпугиває не тільки Держлітвидав, но и академическое и университетское издательство. Единственное, что мне удалось из работы о Величковском напечатать, это – несколько страниц во 2-м издании “Хрестоматії давньої української літератури”, составленной А. И. Белецким (К., 1952. – С. 212–216).

Що стосується Сергія Юліановича Кулаковського, сина відомого візантолога, то 4 квітня (за документом – улітку) 1919 р., за большевиків, його вирішили залишити при університеті св. Володимира як стипендіата для готування до викладацької діяльності за кафедрою теорії та історії мистецтва⁹². Одержавши наукове відрядження до Варшави, він до СРСР більше не повернувся. До кінця своїх днів служив професором кафедри філології Варшавського університету. Помер у Варшаві 1949 р.⁹³ Машинописну збірку його віршів, присвячених Анні Карпеко-Артоболевській, я бачив у 1970-х роках в її книгозбірні.

Здавалося, – і так воно, зрештою, й було, – що вчені спеціально призбирають заборонені видання. Так, 25 травня 1948 р. С. Маслов повідомляв: “У нас в Инст[итуте] лит[ератури] и в прессе (“Київська правда”) усиленно дебатирруется вопрос про “рішуче викорінення веселовщини в українському літературознавстві”. Объявлена была пережитком веселовщини также статья Елены Митр[офановны]”⁹⁴

⁹² Там само. – Од. зб. 1. – Арк. 15; Од. зб. 2. – Арк. 19, 24; Од. зб. 4. – Арк. 24; Життєпис і реєстр наукових праць Ф. Л. Ернста. – С. 92.

⁹³ Пучков А. А. Юлиан Кулаковский и его время. – Изд. 2. – Санкт-Петербург: Алетей, 2004. – С. 90.

⁹⁴ Маслова (дівоче прізвище Шуляк) Олена Митрофанівна (21 листопада ст. ст. 1887, Кельці – 4 жовтня 1934, Київ) – літературознавець, дружина С. І. Маслова. У 1913 р. закінчила романо-германське відділення Київських Вищих жіночих курсів, де працювала в Семінарії В. М. Перетца. Авторка робіт “Рукописна книга” (Київ, 1925), “Життя і літературна спадщина Лодовіка Гвіччярдіні” (окрема відбитка [Київ, 1929. {2}, 161 с., вкл. 110 прим.] з вид.: “Записки Історично-філологічного відділу” УАН.

“Повісті про кесаря Оттона и пр.” в 9 № “Радянського літературознавства”⁹⁵. Видавництво АН обіцяє мені дати 25 отписков этой статьи. Если действительно дадут, один из них пришлю Вам, хотя это будет, конечно, отнюдь не душеспасительное чтение”. Вченому йшлося про те, що темою твору була подружня невірність. 2 травня 1949 р. Ю. Меженко надсилав своє побажання: “Буду Вам дуже

Кн. XII, XV, XVIII, XIX та XXIII. 1927–1929), на яку була рецензія Ю. Яворського (*Slavia*. – 1931. – Vol. X. – Fasc. 4. – S. 833–835), “К истории анекдотической литературы XVIII в.” (Сборник ОРЯС. – 1928. – Т. 101) та ін. Відомості узято з листа сина, Ю. С. Маслова до Ф. П. Максименка від 9 травня 1970 р.

На день народження вождя у жертву приносили визначних людей (див.: Білокін С. Смерть Миколи Касперовича // Розбудова держави. – 1992. – Чис. 2 (Лип.). – С. 54). Після війни, 22 квітня 1948 р. в пресі з’явилося одночасно дві (!) статті з критикою літературознавця Єлизавети Старинкевич та її монографії “Драматургія І. Кочерги” (*Романец И. Формалистические изощрения вместо литературной критики // Правда Украины*. – 1948. – 22 апр. (№ 95). – С. 4; *Жаданов Л., Мильявский Б. Плоды формалистической методологии // Литературна газета*. – 1948. – 22 квіт. (№ 17). – С. 4). Реагуючи на виступи преси, 6 травня 1948 р. в Інституті літератури АН УРСР влаштували відкриті партійні збори. Очевидно, не без участі тодішнього директора Ол. Білецького, зробити основну доповідь “За остаточне подолання веселовщини і схиляння перед Заходом в українському літературознавстві” доручили самій Є. Старинкевич, яка виправдовувала себе й директора (*Солодченко Я.* За справжню більшовицьку критику і самокритику в українському літературознавстві // *Київська правда*. – 1948. – 18 трав. (№ 98). – С. 2). За тодішніми “законами жанру”, згідно з якими зло повинно було породити зло, маючи когось при цьому покритикувати далі, вона обрала тоді мішенню посмертно опубліковану статтю О. Маслової. Природно, що цю критику Сергій Іванович сприйняв дуже болюче. За його переказом (лист від 7 червня 1948 р.), Є. Старинкевич “поставила вопрос, почему “дослід О. М. Маслової зайняв місце на сторінках “Радянського літературознавства”, а не друкується в якому-небудь американському органі “чистої науки”. “Стаття О. Маслової, – на взгляд Старинкевич, – цілком безцільна і безідейна”, “вона виходить з мутних джерел буржуазного об’єктивізму й формалізму школи Веселовського”.

⁹⁵ *Маслова О. М.* Повісті про кесаря Оттона і про графиню Альтдорфську в українській літературі // *Радянське літературознавство*. – 1948. – № 9. – С. 156–167.

вдячний, якщо зможете щось докомплектувати⁹⁶. Ще, може, бачили, було видання “Ми”⁹⁷. Є у мене кілька пошматованих чисел, але скільки їх всього було, я не знаю. Вважаю, що у мене нічого нема”. Але певний час – після своєї київської катастрофи – до забороненої літератури Юрій Олексійович ставився обережніше і деяких прохань Федір Пилипович просто не приймав: “З того, що Ви шукаєте, не може продаватися: Ченцов⁹⁸, Акулов, “Деятели русск[ого] рев[олюционного] движения”⁹⁹. Ці всі видання знято з продажу”.

⁹⁶ Перед цим іде невеличкий список періодики, але при опрацюванні листів Ф. Максименко ненароком зрізав смужку паперу з початковими літерами. Можна здогадатися, що другим номером тут ішов журнал “Наша культура” – місячник, що його у 1935–1937 рр. у Варшаві видавав І. Огієнко (*Ляхоцький В.* Просвітитель. – Київ, 2000. – С. 177–208). Ф. Максименко мав повний комплект цього журналу. Можливо, протягом кількох років проживання у Ленінграді Ю. Меженкові не пощастило докомплектувати ті самі видання. Принаймні 25 листопада 1955 р. він писав: “ЛНВ після 1919 р., тобто львівський період у мене майже нічого нема і за все буду вдячний. “Нашої культури” є 1935 р. № 4–9; 1936 № 4–10, 12; 1937 № 4. Що до “Дзвонів”, то лежать вони у мене в якомусь з коробків – і сам не знаю, в якому, і встановити, що є, не можу”. У В. Чорновола 30 вересня 1965 р. КГБ забрало п’ять чисел “Нашої культури” (№ 81) та два числа “Дзвонів” (№ 78). Див.: Українська інтелігенція. – С. 30.

⁹⁷ Літературно-мистецький журнал, що виходив у варшавському видавництві “Варяг” у 1933–38 рр. як кварталник і 1939 р. як двомісячник. Під час обшуку у В. Чорновола працівники КГБ вилучили одне число цього журналу за 1939 р., яке він посідав (Українська інтелігенція. – С. 30. – № 89).

⁹⁸ *Ченцов Н. М.* Восстание декабристов: Библиография. – Москва; Ленинград, 1929.

⁹⁹ Деятели революционного движения в России: Биобиблиогр. словарь. От предшественников декабристов до падения царизма. Т. 1–3, 5. – Москва: Изд-во Всесоюз. о-ва полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1927–1934. Видання містить 16 000 персоналій. Не було завершено у зв’язку з початком репресій проти представників інших політичних партій та опозиції в самій ВКП(б). У Державній публічній історичній бібліотеці Росії у вигляді гранок і рукописів зберігається частина випусків 3 тому (літери К–П, С, Щ, Э), у Відділі рукописів ГБЛ – частина випусків того самого 3 тому (літери И–О).

Т. 1: От предшественников декабристов до конца “Народной воли”. Часть 1–2. 1927–1928.

Часть 1: До 50-х гг. XIX в. – 1927; Часть 2: Шестидесятые годы. – 1928.

Т. 2: Семидесятые годы. Вып. 1–4. – 1929–1932.

За іншого настрою (2 травня 1949 р.) він погоджувався: “Чи маєте Ви Труды БАН? Це та книжка, що в ній дурнувата стаття Д. Д. Іванова, за яку його вже знято з роботи. Якщо не маєте, то я спробую її для Вас дістати, хоч зараз її з продажу знято”. (В офіційній термінології це звалось “чтение и распространение”).

Дослідники обмінювались відомостями про особливості поточних видань, зумовлені втручанням наукової й політичної цензури. Ці відомості мають тепер чималу вартість не лише з точки зору історії друкарства і взагалі книжкової справи, а й для вивчення ідейної боротьби того часу. Скажімо, 21 квітня 1954 року С. Маслов повідомляв: “Вероятно, почта уже давно доставила Вам I-й том “Истории украинской литературы”, высланный мною из Киева 9 апреля. Том этот будет выпущен тиражом в 50.000 экземпляров, пока же напечатано только 5.000 – к проходившим здесь в конце марта и начале апреля съездам, вроде (sic) XVIII съезда КП Украины 23–26 марта, III-й Шевченковской конференции 30–31 марта или юбилейной сессии Академии Наук 6 и 7 апреля. Этот первый завод напечатан не с матриц, а с набора, матрицы же будут изготовлены только после окончательного исправления текста, и лишь тогда выйдет в свет остальная часть тиража. Выпущенные экземпляры в широкую продажу не поступали и продавались только в киосках во время названных съездов”.

“Політично сумнівними” інтересами відзначався і Юр Меженко, який писав 14 січня 1955 р., себто ще до XX з’їзду: “Я, як знаєте, збираю портрети бібліографів¹⁰⁰. Мені дуже хотілося б дістати

Вып. 1: А–Е. – 1929; Вып. 2: Ж–Л. – 1930; Вып. 3: М–Р. – 1931; Вып. 4: С–Я. – 1932.

Т. 3: Восьмидесятые годы. Вып. 1–2. – 1933–1934.

Вып. 1: А–В. – 1933; Вып. 2: Г–З. – 1934.

Т. 5: Социал-демократы, 1880–1904. Вып. 1–2. – 1931–1933.

Вып. 1: А–Б. – 1931; Вып. 2: В–Гм. – 1933.

Див.: Всесоюзное общество политкаторжан и ссыльнопоселенцев: Образование, развитие, ликвидация. 1921–1935. – Москва: Мемориал, Звенья, 2004.

¹⁰⁰ Нині у меженківському архіві зберігається 330 портретів бібліографів (Інститут літератури НАН України. Відділ рукописів. Ф. 191).

портрети: Калиновича¹⁰¹, В. В. Д. та І. І. К., того, що закінчував чи, певніш, продовжив видання бібліографії [Івана] Левицького”. Як жерці таємного ордену обидва вчені чудово знали, кому належали ці ініціали. В. В. Д., якого в листі, надісланому державною поштою, Ю. Меженко не наважився назвати, – це був політемігрант Володимир Дорошенко¹⁰², а І. І. К. – Іван Кревецький¹⁰³. Чекістові з перлюстраційного “чорного кабінету”¹⁰⁴ цього не дано було знати.

¹⁰¹ *Королевич Н. Ф.* Іван Калинович (1884–1927) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 91–110.

¹⁰² Дорошенко Володимир Вікторович (псевд. Ладько; 3 жовтня 1879, Петербург – 25 серпня 1963, Філадельфія) – бібліограф, літературознавець, гром. і політ. діяч, публіцист. Літ.: *Борщак І.* Володимир Дорошенко // Україна. – Париж, 1950. – Ч. 4. – С. 282–284; *Зайцев П.* Слово про автора // Огнище української науки: НТШ. – Нью-Йорк, 1951. – С. 10–13; *Микитка С.* Володимир Дорошенко. – Філадельфія, 1955. – 36 с.; *Дорошенко В.* Мої шевченкознавчі праці // Шевченко. Річник 4. – Нью-Йорк, 1955; *Міаковський В.* Володимир Вікторович Дорошенко (1879–1963): У п’ятиліття смерті // Укр. історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. – № 1/3. – С. 46–55; № 4. – С. 30–37; *Романенчук Б.* Михайло Тершаковець і Володимир Дорошенко – визначні дослідники української літератури (Записки НТШ. – Філадельфія; Нью-Йорк, 1982. – Т. 195: Філологічна секція. Літ. процеси після Другої світової війни. – С. 37–52); *Данко О.* Володимир Дорошенко – праця для книжної культури // 125 років Київської української академічної традиції. – Нью-Йорк: УВАН, 1993. – С. 419–442; *Королевич Н. Ф.* Бібліографічна діяльність В. В. Дорошенка. – Київ, 1995. – 35 с.; *Гармаш М.* Шевченкіяна в працях Володимира Дорошенка // Тарас Шевченко і національно-визвольні змагання українського народу: Зб. матеріалів міжнар. наук. конф. – Київ: Київ. ун-т, 1998. – С. 174–179; *Королевич Н. Ф.* Володимир Дорошенко (1879–1963) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – К., 1998. – С. 111–137; *Супрунук О. К.* Шевченкознавчі праці Володимира Дорошенка // Київська старовина. – 2000. – № 4 (Лип.–серп.). – С. 162–169.

¹⁰³ Кревецький Іван Іванович (14 жовтня 1883, с. Іванівці, тепер Жидачівського р-ну Львів. обл. – 27 червня 1940, с. Роздол Жидачівського р-ну Львів. обл.) – історик, бібліограф, фольклорист. Дж.: Українська журналістика в іменах. Вип. IV. – Львів, 1997. – С. 126–132 (В. Качкан); *Стеблій Ф. І.* Іван Кревецький – історик-державник. – Львів, 2003. – 40 с. У В. Чорновола 30 вересня 1965 р. вилучили працю Ів. Кревецького “Перша бібліотека на Україні” (Львів, 1937. – № 102).

¹⁰⁴ Див.: *Авзетер Л.* Чорний кабінет // Сучасність. – 1995. – Чис. 6 (410). – С. 95–116.

Переказують, коли Людмилу Старицьку-Черняхівську і її сестру Оксану Стещенко вивозили на схід, – щоб не зрозумів конвой, вони розмовляли між собою французькою мовою. Юр Меженко ще раз згадав українських вчених 10 серпня 1955 р., на цей раз у такій формі: “Спасибі Вам за картку Возняка. Дуже хотілося б одержати Волод[имира] Вікторов[ича] та Івана Івановича”. Але з часом він посміливішав і почав уже вести переговори про книжковий обмін з англійцем Дж. Сіммонсом: “Я знайшов у себе “Спутник читателя”, але другий том має кілька різних бібліотечних печаток і надсилати його за межі радянські не можна. Та й взагалі чи можна Кипермана і Нікітіну¹⁰⁵ надсилати закордон? Адже ці книги спецхранівські” (19 червня 1963 р.). При цій нагоді наведу міркування Ю. Меженка 1963 р.: “По натуре и по симпатиям своим я был и остался коллекционером и отказаться совсем не мог, а оставил себе как бы отдушину: собиране портретов библиографов. Но все собранные материалы в полном порядке хранятся в папках. Могу сказать словами Пимена: “когда-нибудь монах трудолюбивый найдет мой труд усердный, безымянный, засветит он неоновую лампу, изучит внимательно, отдаст печатать и собственной фамилией подпишет”¹⁰⁶.

Не міг працювати без заборонених книжок і Павло Попов. 17 січня 1948 р. він звертався до Ф. Максименка: “Є в мене до Вас як до великого знавця книги прохання з’ясувати, чи було здійснено видання такої книги: Гординський Яр. З укр[аїнської] драматичної літератури XVII–XVIII вв. Пам’ятки укр[аїнсько]-рус[ької] мови і літ[ератури]. НТШ. Т. VIII. Львів, 1930 р. Якщо така книга вийшла, дуже прошу її для мене розшукати і придбати за всяку ціну”. Так ставити питання міг тільки справжній бібліофіл і справжній вчений. Подібний вираз знаходимо в листі Б. С. Боднарського від 1 січня 1948 р.: “Если когда-ниб[удь] встретится Вам и I том (библиографич-

¹⁰⁵ Див.: Никитина Е. Ф. Русская литература от символизма до наших дней: Литературно-социологический семинарий. – Москва: Никитинские субботники, 1926. – 544 с. Див.: Сводный список книг, подлежащих исключению из библиотек и книготорговой сети. Ч. II. – Москва: Изд. Всесоюзной книжной палаты, 1961. – С. 258.

¹⁰⁶ Соколинский Е. К. Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – Санкт-Петербург. – С. 205.

ного покажчика І. Левицького. – С. Б.), не забудьте мене: покупайте за любую цену”. Яке місце в житті тодішніх бібліофілів відігравали гроші, добре видно з листа Боднарського від 16 лютого 1948 р.: “Последнее: о наших расчётах. Я очень просил бы Вас взять это все-цело на себя. Расценивайте и сообщайте мне, я буду беспрекословно исполнять. Вам, дорогой Фёдор Филиппович, будет при Вашей опытности делать [это] гораздо легче, чем мне. Единственно, о чём бы я просил, – чтобы при таких расчётах Вы не обижали себя”.

Емоційна напруга книжкового пошуку наближувала П. Попова й Б. Боднарського до Юра Меженка, була навіть драматичніша, адже він прийняв рішення ліквідувати частину своєї збірки. 24 квітня 1960 р. Ю. Меженко писав до Львова: “Дашкевич поінформував Вас правильно – я дійсно хочу розвантажитися від значної частини своєї бібліотеки і мав намір робити це тепер. Але зараз справа з переїздом моїм до Києва стала реальніша, і мені здається, що цього літа я справді можу знову стати киянином. Хочу заждати, поки все остаточно не з’ясується. Та в усякому разі, чи буду у Києві, чи ні, а розвантажуватися буду”. Але серце не камінь. За кілька літ вчений почав розбиратись у Кобзарях 1908 р., і 1 січня 1963 р. звернувся до Федора Пилиповича з новим проханням: “Мені бракує того, що у Дорошенка¹⁰⁷ стоїть під № 378¹⁰⁸. Якщо Ви пишете про це видання, а не видання, що описано під № 379¹⁰⁹, частина тиражу якого продавалася по 1 крб. 50 коп., то я згоден дати яку завгодно суму”. Розлуку з книжками наприкінці життя

¹⁰⁷ *Дорошенко В. В.* Покажчик видань Шевченкових творів [Першодруки й окремі видання (у вид. 2–990 поз.)] та спис бібліографічних праць про Шевченка. – (Повне вид. творів Тараса Шевченка. [Вид. 1]. Том XVI: Бібліографія). – Варшава; Львів: Укр. наук. ін-т, 1939 (Вид. 2 Мик. Денисюка. Том 14. Чікаго, 1961).

¹⁰⁸ *Шевченко Т.* Кобзарь. – Друге видання “Общества имени Т. Г. Шевченка [...]”. – Санкт-Петербург, 1908. – XXXII, 612, (1), портр.

¹⁰⁹ Те саме. XX, 634, (1), портр. Історія видання: Дело о Кобзаре // Укр. жизнь. – 1913. – № 1. – С. 110; *Єфремов С.* Пропала книга – книга знайшлася // Рада. – 1908. – Ч. 47; *Його ж.* Шевченко: Збірник. – Київ, 1914. – С. 190; *Його ж.* Судьба одной книги // Голос минувшого. – 1914. – № 2. – С. 33–34; *Стебницький П.* “Кобзар” під судом // Записки Іст.-Філол. відділу УАН. – Т. IV. – С. 37, 40–48; *Його ж.* Повний “Кобзар” в Росії // Літературно-Науковий Вістник. – 1914. – Кн. 2. – С. 281.

гостро відчуває кожен з бібліофілів. 24 січня 1964 р. Йосиф Оксіюк переказав Ф. Максименкові зворушливу історію: “Хочу Вас повідомити, – писав він, – що шукати Франкові апокрифи вже не треба: книголюб, який бажав їх мати, вже більше місяця як “приложися ко отцем своїм”, тобто помер. Серед затяжної хвороби, хоч його потішали надіями на поправку, за місяць-півтора до смерті він просив подавати йому всі книги, кожен брав в руки, переглядав і, вертаючи, дозволив ставити де завгодно. Почував бідний, що вони вже не будуть його втішати. Ми ще потроху “крекчемо”. Ця зима не дуже докучає, але вже хочеться тепла”.

Досі не усвідомлено як слід, що певну інформаційну роль про закордонні україністичні праці відігравали праці й огляди, які неминуче мали бути критичними. Їх писали і присяжні контрпропагандисти, – у них в гіршому випадку бували тільки поклики на В. Леніна й матеріали партійних з’їздів. Справжні вчені, яким виявляли “довіру” і які зі свого боку вдавались до певної мімікрії, а також контрпропагандисти менш злобні давали все-таки сякі-такі відомості. Наприкінці 1956 р. (лист без дати) Павло Попов сповіщав Ф. Максименка: “В п’ятницю О. І. Білецький буде в І[нститу]ті літ[ератури] читати про останню закорд[онну] літ[ерату]ру з укр[аїнської] літ[ератури] і в тому числі про кн[ижку] Чижевського¹¹⁰. Ця кн[ижка] є в Києві т[іль]ки в 1 пр[имірнику] в приват[них] руках”. Як бачимо, в київському Інституті зреагували на це видання дуже оперативно. Але щонайменше два роки сам П. Попов не тримав його тим часом в руках, бо ще 8 серпня 1958 р. запитував: “Чи є в б[ібліоте]ці ЛДУ кн[ижка] Чижевського “Історія укр[аїнської] літератури”? Зараз я працюю над виданням свого курсу, а кн[ижка] Чижевського мені не доступна. Якщо вона є у Львові, я спеціально приїду у Львів її студіювати. Чи не можете мені дістати “Історію укр[аїнського] гравєрства” В. Січинського¹¹¹”. На відміну від Києва, у ГБЛ, принаймні у 1970-х рр., праця Д. Чижевського перебувала в загальних фондах. 18 лютого 1959 р. П. Попов

¹¹⁰ Це була тодішня новинка: *Чижевський Дм.* Історія української літератури від початків до доби реалізму. – Нью Йорк: УВАН, 1956.

¹¹¹ Див.: *Кейван І.* Володимир Січинський: архітект, мистець-графік, мистецтвознавець, дослідник. – Торонто: Вид-во “Євшан-зілля”, 1957. – 80 с.

дякував за одержані дві книжки: “Звичайно, дуже жалько, що вони блукали без малого 4 місяці. За цей час я давно б закінчив свою роботу. Книги (обидві) для мене виключно цікаві – і в багатьох відношеннях. По використанні, звичайно, поверну з подякою”. Важко припустити, що тут ідеться про книжку Д. Чижевського, радше – про два видання В. Січинського.

Втім, ступінь ознайомлення тутешніх дослідників з науковою ситуацією на еміграції жодним чином не можна перебільшувати, оскільки уявлення перших могли бути попросту карикатурними. Про це яскраво свідчить лист П. Попова від 3 листопада 1963 р.: “Штепа і Оглоблін уже давно померли”¹¹², але їх писання різко відкидаються за зрозум[ілими] (!) причинами”. Втім, такі випадки яскравого незнання не стосуються обов’язково закордону. Подібні ляпсуси характеризують, очевидно, становище українознавства взагалі, бо цілковитої ясності щодо українознавства в самому СРСР теж не було. Принаймні той самий адресант 30 грудня 1964 р. поставив у листі і таке дивовижне питання: “Нещодавно в “Літ[ературній] Україні” надрукував бібліогр[афічну] ст[аттю] про М. Комарова якийсь “Яр. Стешенко”¹¹³. Чи це не Ярослав Іванович?” П. Попов не міг знати, що Ярослав Стешенко загинув 11 березня 1939 р. на Колимі у бухті Нагаєво¹¹⁴.

Як і інші фахівці, Павло Попов звертався до Федора Пилиповича і з звичайними книжковими проханнями щодо спецфондівської літератури. 4 жовтня 1956 р. він просив: “Чи не пошукаєте для мене дуже потрібну мені роботу: Волод[имира] Січинського “Історія укр[аїнського] граверства” і його ж “Олександр[е]р (Антоній) Та-

¹¹² За ЕУ, Кость Штепа (1896–1958) помер 1970 р. (X, 3896), насправді на момент написання листа його справді не було на світі. Al. Dallin подає дату смерті – 19 листопада 1958 р. в Нью Йорку (Shtepa Konstantin. Russian Historians and the Soviet State. – New Brunswick, New Jersey: Rutgers university press, p. 1962). Що ж до Олександра Петровича Оглобліна (1899–1992), то автором цих рядків пощастило відвідати його у Людлові ще 1990 р.

¹¹³ *Стешенко Я.* Засновник української бібліографії // Літературна Україна. – 1964. – 22 груд. (№ 98). – С. 4.

¹¹⁴ [Белоконь С. II.] Стешенко Ярослав Іванович // Книговедение: Энцикл. словарь. – Москва: Сов. энцикл., 1982. – С. 521.

расевич”¹¹⁵. Обидві були в 30[-х] рр. видані закордоном”. 8 березня 1962 р.: “Будь ласка, пришліть роботу В. Січинського про папірні на Укр[аїні]”¹¹⁶ для використання, також і мінську роботу про Будного”. 6 квітня 1963 р. П. Попов писав: “Приношу Вам найширшу подяку за допомогу книжками, які були мені до краю необхідні при кардинальній переробці моєї брошури 1958 р., виданої до IV між-нар[одного] з’їзду [славістів]. Тепер я написав по суті зовсім нову роботу про початок книгодрукування у слав’ян для “Історії укр[аїн-ської] книги і друкарства”, яку готуємо в Києві до ювілею І. Федорова (1964 р.)”.

У Радянському Союзі багато важили нюанси. Колишній автокефальний Архиєпископ Йосиф Оксіюк вітав Ф. Максименка – ніби з першотравнем – у такий спосіб: “Дорогих Неонілу Василівну і Федора Пилиповича сердечно вітаємо з усіма празниками [себто і з Великоднем. – С. Б.] – миру й праці, Перемоги життя і правди над нищенням і насильством” (27 квітня 1975 р.). Для повної оцінки тієї чи іншої особи, що мала нещастя жити в ту пору, обмежуватися текстуальним значенням зацілілих джерел не можна, їх необхідно зіставляти з сукупністю зробленого й залишеного. Наприклад, зміст багатющого і яскраво несовецького архіву члена-кореспондента П. Попова, його постійний інтерес до спецфондівських видань у листуванні сусідують з побажанням своєму другові у наступній листівці: “Вітаю Вас, вельмишановний Федоре Пилиповичу, з передоднем (!) Великого Жовтня і бажаю щастя, здоров’я!”. Або з таким поворотом думки: “Нещодавно відсвяткували досить бучно

¹¹⁵ Окр. відб. з “Праць Українського Високого педагогічного інституту в Празі”, Науковий збірник. Т. II (Прага, 1934). Як вимагалось “правилами гри” 1970-х рр., Дмитро Степовик у своїй праці про О. Тарасевича згадав і свого попередника, але тільки на те, щоб покритикувати: “До брошури додано список творів гравера 109-ти найменувань, причому графічний цикл “Розаріума” до латинського й польського видань розглядається як два різних цикли, коли насправді це одні і ті ж ілюстрації. У списку пропущено ряд важливих гравюр Тарасевича. Оперуючи все ж значним фактичним матеріалом, В. Січинський оцінює чимало фактів з життя Тарасевича з не-класових, буржуазно-націоналістичних позицій” (Степовик Д. Олександр Тарасевич. – Київ: Мистецтво, 1975. – С. 132).

¹¹⁶ Papierfabriken in der Ukraine im XVI–XVIII. Jahrhundert // Gutenberg Jahrbuch. – Mainz, 1941. – S. 23–29; і окремо.

ювілей КДУ. Тепер на фронтоні великого будинку ун[іверсите]та, над колонадою красується величний (!) орден Леніна” (27 вересня 1959 р.). Нарешті, 27 вересня 1967 р.: “Свою велику бібліотеку я дарую нашій радянській державі з нагоди її 50-річчя”. Цікаві подробиці повідомив він про свій дарунок 5 грудня 1968 р.: “Ви, мабуть, знаєте, що з нагоди 50-річчя рад[янської] влади я подарував свою б[ібліоте]ку АН, але через незгоди колективу б[ібліоте]ки з Директором (Іваном Сергійовичем Черненком. – С. Б.) справа передачі стоїть на місці. Директор, щоб позбавитися зав[ідуючого] Відділу рукописів, основного свого опозиціонера Визиря, хоче злити відділ рукописів з відділом рідких книг. Безглуздя! Днями згоріло багато книг в Георг[іївському] соборі Видуб[ицького] м[онасти]ря. Призначена слідча комісія (sic). От Вам і підготовка до ювілею 1574 р.!” Про те, що передача бібліотеки (20 000 книжок, “або й більше”) відбулася, він повідомив 4 березня 1970 р.

Подібним чином Надія Венгженівська 8 лютого 1951 р. писала Ф. Максименкові про фрески українських митців у каплиці Чесного хреста Вавельського замку в Кракові, покликаючись на спецфондівську книжку Миколи Голубця¹¹⁷.

З офіційної точки зору, зацікавленостям українських вчених відповідали певні статті кримінального кодексу. Мені особисто дуже прикро було знайомитися з листами за 1954–1963 рр. Миколи Яшека¹¹⁸, які принесли велике розчарування. Людина набагато нижчої особистої культури, він, виявляється, пішов шляхом найменшого спротиву, і в цю добу його життя всі його інтереси зосередились довкола бібліографування Я. Галана, О. Гаврилюка й С. Тудора. Дуже цікаві міркування про перспективи бібліографії у листі від 2 січня 1963 р. М. Яшек закінчив зовсім неfortunно: “Мені здається, що бібліографія мусить відступити від “обкладинок” і “титульних аркушів”, а йти шляхом “наукового пошуку”. Наблизитися до літературознавства. Прибрати аналітично-синтетичний характер, щоб вона була ідейно витриманою і знайшла тверде місце як наукова

¹¹⁷ Ідеться, гадаю, про вид.: *Голубець М.* Начерк історії українського мистецтва. – Ч. 1. – Львів, 1922. – С. 159, 161, 163.

¹¹⁸ *Королевич Н.Ф.* Микола Яшек (1883–1966) // *Королевич Н.Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 72–90.

дисципліна, мати значення виховавче, наблизитися до читача, спрямувати і розкрити шлях до комуністичного будівництва”. Як повідомлялося, згадана остання праця бібліографа лишилась неопублікована (Пам’яті Миколи Федоровича Яшека // Бібліотекознавство і бібліографія. – Харків, 1967. – Кн. 4. – С. 191). Її варто було б коли не видати, то простудіювати з точки зору теорії бібліографії, щоб з’ясувати, які нові прийоми М. Яшек в ній застосовував.

Навпаки, в кращих випадках українознавці навіть прагнули якихось реальних змін у бібліотечній справі на свою користь. 29 квітня 1960 р. Павло Попов розповідав: “На річних загальних зборах (звітних) АН УРСР я виступав з великою промовою, присвяченою незадовільності комплектування в б[ібліоте]ках УРСР заруб[іжною] літературою, незадовільності бібліотечної та бібліографічної бази для вивчення міжнар[одних] культурних зв’язків; про відсутність хоча б річника для книгознавства, аспірантури при великих бібліотеках України з історії книги та ін. Говорив щось з 35–40 хв. Бібліотекарі й бібліографи дякували”.

Відтак настали інші часи й прийшли інші люди – нова генерація большевиків. В архіві Ф. Максименка збереглася копія його листа до одного з таких людей, сумнозвісного Рема Симоненка¹¹⁹. Це важливий документ до історії покажчика другого ступеня “Бібліографії зарубіжних видань з історії Української РСР” (Київ: Наукова думка, 1971). Випустив цей покажчик накладом 300 примірників відділ зарубіжної історіографії, сиріч контрпропаганди Інституту історії АН УРСР. Покажчик має 1140 записів. Отже, лист адресовано завідувачому цим цікавим відділом:

¹¹⁹ Симоненко Рем Георгійович (нар. 1928) – професійний борець проти “українського буржуазного націоналізму”. З 1953 р. співробітник Інституту історії АН УРСР. Автор публікацій: Проти сучасних зарубіжних фальсифікацій історії України (Київ, 1960), Українські буржуазні націоналісти – поплічники міжнародного імперіалізму в загарбанні західно-українських земель // У боротьбі за Радянську владу і соціалізм. – Львів, 1960; Фальсифікаторські вправи заокеанських істориків // Комуніст України. – 1961. – № 1; та багатьох інших. Досі (1997) перебуває у штаті інституту. На його пошану видано збірник: Історіографічні дослідження в Україні. Вип. 11. – Київ, 2002. – 400 с. Див.: Білокін С. Чи маємо ми історичну науку? // Наше минуле. – Київ, 1993. – Ч. 1. – С. 8.

“22.XI.1971.

Вельмишановний Рем Георгієвич!

Звертається до Вас заступник директора Наукової бібліотеки Львівського університету в такій справі.

В 1970 р. я одержав пропозицію взяти участь як співавтор (разом зі співробітниками Інституту історії Л. Д. Вітрук і В. М. Рябоконь), в складанні покажчика “Бібліографія зарубіжних бібліографій з історії України”. Я погодився з умовою, що: 1. На титульному листі, в надзаголовку, разом з Інститутом історії АН УРСР, буде позначена й Наукова бібліотека Львівського університету, 2. мені буде дано безплатно 5 примірників покажчика після його надрукування.

На початку 1971 р. покажчик вийшов у світ, причому жодна з моїх пропозицій не виконана. Я досі не одержав ні одного примірника покажчика; Л. Д. Вітрук повідомила мене, що покажчик вийшов з грифом “Для службового користування” й тому мені висланий не буде.

Я дозволяю собі просити Вас звернути увагу на таке.

1. П'ять примірників покажчика я просив не для розваги, а іменно ДЛЯ СЛУЖБОВОГО КОРИСТУВАННЯ, маючи на увазі передати 1 примірник нашій бібліотеці (яка, до речі, має спецвідділ для збереження літератури обмеженого користування), другий для себе, третій – для викладача Харківського Ін[ститу]ту культури Ігоря Ів[ановича] Корнейчика¹²⁰, велика книга якого “Історія української бібліографії” вийшла цього року; четвертий для Яр[ослава] Дм[итровича] Ісаєвича, старшого наукового співробітника Ін[ститу]ту суспільних наук АН УРСР; п'ятий – для Яр[ослава] Ром[ановича] Дашкевича, старшого наук[ового] співробітника Музею етнографії АН УРСР.

2. Я вважаю, що в роботі над покажчиком є принаймні третина моєї праці, праці, яку я провадив по збиранню матеріалу кілька років, – і що я маю якесь моральне право на компенсацію цієї праці.

3. Інститут історії в своєму листі від 16 січня цього року не відмовив мені в моїх пропозиціях, а повідомив, що він “буде вдячний

¹²⁰ Королевич Н. Ф. Ігор Корнейчик (1924–1974) // Королевич Н. Ф. Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 243–263.

за мою участь” в підготовці покажчика. В якійсь російській роботі по бібліографії приводиться висловлювання відомого французького бібліографа Л. Мальклес¹²¹ про те, що “библиографы во всем свете привыкли к неблагодарности”. Мені хотілося б вважати, що це спостереження аж ніяк не стосується нашої країни, де кожний одержує “по труду” в тій чи іншій формі.

Я дозволяю собі турбувати Вас як редактора покажчика – найближчої до нього людини в Інституті історії – і прошу пробачити за турботи.

З правдивою пошаною

[Ф. Максименко]

Львів, 290005, вул. Драгоманова, 5,

б[ібліоте]ка ун[іверсите]ту,

Максименкові Федору Пилиповичу”.

НАУКОВА СПАДЩИНА ФЕДОРА МАКСИМЕНКА

Історія історично-географічної та краєзнавчої бібліографії в Україні давня й багата¹²². Перші бібліографічні списки галицьких і буковинських видань почали складати приблизно 1815 р., харківських – у 1816–1819 рр. (друкувались на сторінках “Украинского вестника”). Нехай перша бібліографічна праця українською мовою (В. Різниченка-Резнікова¹²³) вийшла тільки 1915 р., в активі старої української бібліографії – капітальне зведення літератури про Харківщину І. Устинова, Херсонщину – О. Леонтьєва, Тавріку – Арсена Маркевича. Біобібліографію місцевих діячів представлено відомими словниками І. Павловського (Полтавщина), І. Левицького та

¹²¹ Мальклес Луїз Ноель (1900–1977) – головний хранитель бібліотеки Сорбонни.

¹²² Періодизацію історичної бібліографії запропоновано у скороченому виданні: Білокін С. Історична бібліографія українки // Енциклопедія історії України. – Київ: Наук. думка, 2005. – Т. 3 (Е–Й). – С. 553–560.

¹²³ Див.: Білокін С. Видатний краєзнавець // Радянське село (Бахмач), 1985. – 9 лют. (№ 18). – С. 4; Його ж. Краєзнавець і патріот Батурина Василь Різниченко // Матеріали наук.-практ. конф. “Видатні діячі Батуриносського краю”, присвяченої 230-ій річниці з дня народження Петра Івановича Прокоповича (2–3 черв. 2005 р.). – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – С. 106–120.

Ф. Арістова (Галичина). Капітальні словники підсумували за певні періоди діяльність Київського (за ред. В. С. Іконнікова), Новоросійського (Олексія Маркевича) та Харківського (за ред. Д. І. Багалія, у 5 томах) університетів, а також Ліцею кн. Безбородька та Колегії Павла Галагана. Розписувалася періодика – “Подольские епархиальные ведомости” (у покажчику понад 1000 стор.), “Киевская старина”, газета “Киевлянин”. Відомі покажчики природознавчого характеру В. Монтрезора, О. Прусевича, П. Тутковського та В. Ласкарьова. Місцеві матеріали входили до каталогів бібліотек та загальних покажчиків В. Межова, Д. Зеленіна, З. Пенкіної¹²⁴.

Онтологічно не маючи змоги швидко розгортатися, у роки української державності бібліографія не встигла створити чогось видатного. Тим часом після встановлення совєцької влади в Україні бібліографія розвивалася в нових умовах. Зокрема, певна підтримка, яку надавала влада краєзнавчій бібліографії, пояснюється її інтересом до стану виробничих сил. Перший Всеукраїнський з’їзд по вивченню виробничих сил і народного господарства (1924) розглянув можливості використання бібліотечної мережі для налагодження краєзнавчої роботи. Провідну роль відіграла в цій справі Вінницька філія Всенародної бібліотеки України, яку очолював згодом заарештований у справі СБУ Валентин Отамановський¹²⁵ і

¹²⁴ Бібліографічний опис цих видань див. у кн.: *Корнейчик І. І.* Історія української бібліографії: Дожовтневий період. – [Харків], 1971. – С. 93–95, 141–143, 228–243, 302–310.

¹²⁵ Отамановський (Атамановський) Валентин Дмитрович (псевдонім В. Злотополец; 14 лютого 1893, Златопіль Чигиринського пов. Київ. губ. – 1964, Харків) – громадсько-політичний діяч, історик, краєзнавець. Закінчив 5-у київ. гімназію (1912). Вступив (1912) на юр. ф-тет Ун-ту Св. Володимира, (1913) до КПІ. Провідник Братства самостійників (Варшава, 1914), один із фундаторів (8 вересня 1916 р.) кооперативного вид-ва “Вернигора”. Один із засновників Центральної Ради. Керівник Вінницької філії Всенародної бібліотеки України (1923). Ув’язнений 26 серпня 1929 р. Ішов у процесі СБУ. У 1934 р. заарештований вдруге. Після звільнення 26 серпня 1936 р. оселився у Ленінграді, де викладав в університеті. З 1958 р. мешкав у Харкові. Доктор історичних наук. Тв.: *Злотополец В.* Микола Лизогуб: Життєпис-спомин // *Федів І., Злотополец В.* Син України. – Київ; Кам’янець; Відень, 1919. – С. без паг. Дж.: Наука и научные работники СССР. Ч. VI: Без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С. 295; *Зариць-*

де організовано Кабінет Поділлезнавства, видано серію праць, що склали “Енциклопедію Поділлезнавства”, а також покажчик “Часописи Поділля”. Протягом двадцятих років з’явилися нові праці Д. Чернявського, К. Дубняка, Ф. Максименка, В. Рот тощо¹²⁶.

Невдовзі спробу підсумувати набутий матеріал зробила ВБУ. 1925 р. бібліотека влаштувала виставку краєзнавчих видань та документації – біля 3,5 тис. книжок, карт, фотографій, малюнків тощо. У підготовці цієї виставки щонайактивнішу участь узяв молодий тоді бібліограф Федір Максименко. На той час, щоправда, він уже був відомий як автор двох серйозних праць із історичної географії та краєзнавства. Це перший у літературі покажчик робіт про Донбас (182 записи)¹²⁷ та зведення відомостей про межі етнографічної території українського народу (у доданому списку літератури – 68 записів)¹²⁸. Щодо цієї другої праці у листівці від 25 листопада 1927 р. проф. Володимир Геринович зауважив: “Інтересна тема і вдячна робота”.

Працюючи над виставкою, Ф. Максименко відчув гострий брак довідника до спеціальних покажчиків. На той час існувало тільки декілька загальних робіт всесоюзного масштабу (Л. С. Багров, Б. М. Городецький та М. Д. Ігнатьєв), що разом давали для України близько 150 назв старих робіт. В українській бібліографії питання про покажчик топовібібліографічних праць тоді тільки-но було по-

кий В. Крутянська подія. – Чікаго, 1972. С. 20; *Ком С. І.* Честі своєї не зрадив // Репресоване краєзнавство (20–30-і роки). – Київ: Рідний край, 1991. – С. 133–142; Герої Крут: Лицарський подвиг юних українців 29 січня 1918 року / Упоряд. І. Ільєнко. – Дрогобич: Відродження, 1995. – С. 9, 26, 29, 47; *Верстюк В., Осташко Т.* Діячі Української Центральної Ради. – Київ, 1998. – С. 141–143.

¹²⁶ Огляд краєзнавчої бібліографії у 1917–1940-х роках див. у вид.: *Корнейчик І. І.* Краеведческая библиография на Украине: Конспект лекций по курсу “Краеведческая библиография”. [Вып. 2]. – Харків, 1965.

¹²⁷ *Максименко Ф. Ф.* Материалы к библиографии Донецкого края (преимущественно Бахмутского уезда) // Просвещение Донбасса. – 1922. – № 6–7. – С. 101–104; № 8. – С. 107–110; № 9. – С. 114–117.

¹²⁸ *Максименко Ф.* Межі етнографічної території українського народу // Бібліотечний збірник. – Київ, 1927. – Ч. 3. – С. 65–93. Окремо: Київ, 1927. Наклад 25 прим.

ставлено¹²⁹. Ф. Максименко й почав працювати над покажчиком другого ступеня (бібліографія бібліографії).

Протягом 1926–1929 рр. бібліографові пощастило обстежити книжкові фонди Києва, Москви, Ленінграда, декількох більших міст України (у передмові названо 31 книгосховище). Певну допомогу дослідникові подали Д. Бочков, А. Де-Рібас, Л. Добровольський, К. Дубняк, Л. Іллінський, А. Лященко, А. Маркевич, І. Масанов, О. Шидловський та інші фахівці. Внаслідок проведеної величезної роботи Ф. Максименко уклав коштовне зведення бібліографічних покажчиків, що охопили територію Волинської, Катеринославської, Київської, Подільської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської губерній, Криму, а також Бесарабії та Дону, починаючи з 1847 р.¹³⁰ Для цього спеціально переглянули повні комплекти 190 місцевих періодичних видань. За браком вичерпного матеріалу в сховищах СРСР публікації стосовно західноукраїнських земель залишилися поза межами праці. Ознайомившись з покажчиком, О. Шидловський писав вченому: “Моя невелика підтримка й допомога, про яку Ви говорите [...], бліднуть перед тією колосальною працею, яку Ви проробили безпосередньо, переглянувши де візу ті книжки й статті, що їх наведено у Вашій праці”.

Покажчик Ф. Максименка має дослідницький характер. Як відзначив у неопублікованій рецензії, датованій 12 листопада 1930 р., Микола Суслопаров¹³¹, цю працю “слід розглядати і як наукову монографію”. Засади, за якими упорядковано наявний матеріал, скрупульозно обґрунтовано в передмові. Видання має добре продуману систему допоміжних покажчиків (упорядкувала їх його дружина, Неоніла Кравченко-Максименко).

¹²⁹ *Отамановський В. Д.* Бібліографія краю (“Топобібліографія”) як одно з основних завдань наукової бібліотеки та організація топобібліографічної праці на Україні // *Бібліотечний збірник*. – Київ, 1926. – Ч. 1. – С. 78–81; *Ясинський М. І.* Головні моменти в історії української бібліографії // *Бібліотечний збірник*. – Київ, 1927. – Ч. 3. – С. 21–25.

¹³⁰ *Максименко Ф.* Матеріяли до краєзнавчої бібліографії України, 1847–1929. – Київ, 1930. – XX, 264 с. Видрукувано книжку у Другій київській друкарні (Хрещатик, 42) накладом 1000 прим.

¹³¹ Див.: *Білокінь С.* Шукач словесних скарбів // *Радянське Поділля*. – Хмельницький, 1981. – 15 берез. (№ 55). – С. 4.

Показчик охоплює разом понад 1100 публікацій. Розподіл матеріалу дуже чіткий. Спочатку (поз. 1–90) наведено загальні бібліографічні праці, що стосуються всієї території або значної частини України. Решту матеріалу подано за регіонами, губерніями. Тут розписано показчики до місцевої періодики; списки книжок, надрукованих на території губернії; бібліографію спеціальної літератури; показчики, що складались або проектувались, але не були надруковані; нарешті, списки переглянутих місцевих видань. Максименко фіксував каталоги бібліотек, що мали місцеві відділи, роботи з різних галузей знань – місцеве господарство, освіта, природа, геологія та палеонтологія, антропологія, флора тощо. Не охоплено праць, що трактують Україну в цілому (як некраєзнавчі), біобібліографію місцевих діячів та народженців, показчиків рукописного матеріалу.

Схемограми показчика вищою мірою достовірні, оскільки з других рук упорядник описав менше десяти позицій. До описів додано анотації (для докладнішої характеристики тут наведено уривки з передмов тощо), а також рецензії.

Праця, виконана за таким планом, не могла не стати підсумковою, етапною в розвитку українського краєзнавства, а бібліографічна техніка упорядника не могла не піднести цю працю до рангу праці класичної. За таких умов “Матеріяли” зберегли подвійне значення, – вони важливі і для краєзнавців, і для молодих бібліографів, які хочуть розібратися, що таке бібліографічна наука.

Показчик Ф. Максименка викликав вісім рецензій. В архіві вченого збереглося також чимало листовних відгуків фахівців – бібліографів, географів та краєзнавців (Л. С. Берг, О. Г. Фомін, Л. Б. Хавкіна, О. А. Яната). Серед них – лист визначного російського бібліографа М. О. Рубакіна від 24 березня 1932 р., який варто навести повністю:

“Многоуважаемый Фёдор Филиппович,

Премного благодарю Вас за присылку Вашего труда. Это весьма ценный вклад в библиографический отдел библиотеки нашего Института. Мы не преминём использовать его в наших работах, как и в наших сношениях с библиографами разных стран.

Честь Вам и слава!

С искренним уважением Н. Рубакин”.

Володимир Вернадський доручив виписати Максименкову працю до бібліотеки Комісії природно-виробничих сил АН СРСР (КЕПС) і висловив побажання, щоб один із співробітників (В. М. Таранович) вмістив відгук на неї в журналі “Природа”.

Аналіз праці визначає її місце в розвитку науки.

Сам дослідник дивився на свій покажчик “лише як на “матеріали” до майбутньої повної топовібібліографії України, а не як на закінчений, вичерпно повний реєстр топовібібліографічних праць: упорядчик поставив собі ряд обмежень щодо території, до якої наведено бібліографії, і категорій бібліографічних праць краєзнавчого характеру”¹³². Оскільки обрана тема справді безмежна, ці обмеження дозволили викінчити працю. В межах своїх завдань, як відразу відзначили рецензенти, покажчик став видатним явищем у всій бібліографічній науці. Дніпропетровський вчений Є. Стебельський писав, що не знає “іншої бібліографічної праці радянського періоду, де сучасні вимоги до бібліографії були б втілені так вдало”. Проф. Л. Л. Іванов (теж із Дніпропетровська) констатував: “[...] з мінералогії Волині в мене наведено 131 вказівку, у Вас із геології – лише 30, але на підставі Ваших вказівок можна розгорнути всю ту літературу, що вказав я”.

В історичній перспективі значення праці тільки зросло – вона “по праву вважається однією з кращих робіт в українській бібліографічній літературі”¹³³. Тим часом розрив між вимогами фахівців-краєзнавців і бібліографів призвів до того, що вчені часом нарікали на формальний абсолютизм Ф. Максименка в певних розділах (або все – або нічого). Дослідники, мовляв, були б тільки вдячні за додаткові, хай уривчасті відомості. Оскільки праця має характер бібліографії покажчиків, інтерес курйозу має закид академіка Степана Рудницького, “що про карти (самі по собі! – С. Б.) нічого немає в Матеріалах”, і його загальний висновок: “Рецензії не збираюся писати, бо вона, на жаль, мусіла б бути негативна [...]”. Хоча

¹³² Див.: Білокінь С. Шукач словесних скарбів // Радянське Поділля. – Хмельницький, 1981. – 15 берез. (№ 55). – С. VII–VIII.

¹³³ Така оцінка збереглася навіть у роки т. зв. застою, див.: История Центральной научной библиотеки Академии наук Украинской ССР. – Киев, 1979. – С. 89–90.

бібліограф по суті й пообіцяв у майбутньому скласти “повну топо-бібліографію України”, йому закидали, що брак західноукраїнських матеріалів перешкоджає його “матеріялам” перетворитись на “Індекс бібліографікус” краєзнавчої бібліографії України.

У подальші роки вчений продовжив роботу над цією темою, довівши охоплення літератури до 1940 р. включно. Рукопис цієї праці загинув 1943 р. під час пожежі Київського університету¹³⁴. 30 листопада 1958 р. Юр Меженко писав Ф. Максименкові: “Дуже добре, що знову взялися до краєзнавчої бібліографії. Ваша стара робота увійшла в класичний фонд української бібліографії”. Наскільки розумію, далеко робота не пішла. 30 травня 1981 р. Федір Пилипович розповідав мені, що “хотів зробити ще таку ж б[ібліогра]фію до західних областей УРСР, але наше університетське начальство поставилося до неї більш ніж стримано, що не є великим стимулом до роботи [...]. За кордоном ставлення до подібних робіт інше, там навіть у США є ціла організація по б[ібліогра]фуванню Волині!”.

З краєзнавчими сюжетами Ф. Максименко продовжив працювати і по війні. Він прорецензував покажчики про Вінницьку, Львівську та Черкаську області¹³⁵, проредагував капітального покажчика “Історія Києва” (т. 1, вип. 1–2; т. 2, вип. 1–2. Київ, 1958–63. Ротатор), надрукував повідомлення “Старий Київ і його околиці в маловідомих малюнках Т. Г. Шевченка”¹³⁶.

У 1963–1964 рр., під час підготовки до видання “Історії міст і сіл УРСР” Ф. Максименко опублікував нову цінну працю – “Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР”. Вона друкувалась на сторінках “Науково-інформаційного бюлетеня Архівного управління УРСР” (1963. – № 4–6; 1964. – № 1–5), а потім вийшла окремою відбиткою накладом 150 примірників (свідчення І. Бутича).

Оминаючи із зрозумілих причин масив літератури, присвяченої окремим поселенням, новий покажчик Ф. Максименка зафіксував зведені праці, що дають матеріали з історії не однієї місцевості, а цілих їхніх груп. Це офіційні статистичні словники, довідники й

¹³⁴ [Корнейчик И. И.] Краеведческая библиография. – С. 137.

¹³⁵ Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. – 1962. – № 1. – С. 76–77; № 6. – С. 61–62.

¹³⁶ Україна. – 1951. – № 3. – С. 17: іл.

списки населених місць; шематизми, довідкові книжки єпархій, пам'ятні книжки й календарі статистичних комітетів; історико-статистичні й воєнно-топографічні описи губерній, єпархій, воєнних округів та повітів; путівники по річках, залізницях, воєводствах, повітах, групах міст і сіл; нарешті, збірники описів пам'яток мистецтва й старовини, городищ тощо. Охоплено чималу кількість рукописних матеріалів. Серед збірників джерельного матеріалу XI–XVIII ст. слід назвати літописи й покажчики до них, російські офіційні праці географічного характеру, люстрації, переписні книги, генеральне слідство про маєтності (1729–1730), Румянцевський опис (1765–1767), топографічні описи й атласи намісництва та губерній, а також монографії, засновані на цих матеріалах.

Покажчик, що охоплює 1389 позицій, розпадається на три частини: загальні праці; матеріали про місцевості часів феодалізму (X – перша половина XIX ст.; подаються в систематичному порядку) та матеріали XIX–XX ст., присвячені окремим територіям (у цьому розділі виклад топографічний, за сучасним районуванням).

Описи споряджено цікавими анотаціями, зокрема з посиланнями на рукописи. Вказано, про населені пункти яких сучасних областей згадує та чи інша праця. На жаль, не було опубліковано абетковий покажчик прізвищ авторів, упорядників та редакторів¹³⁷.

Хоч би там як розвивалась далі історико-географічна й краєзнавча бібліографія, навіть коли з'явиться така праця, що повністю перекриє видання Ф. Максименка, в історії бібліографії та історичній науці останні залишаться назавжди, бо свого часу вони склали епоху¹³⁸.

¹³⁷ Нова праця Ф. Максименка одержала теж сім позитивних відгуків (М. Ткаченко та Н. Шеліхової, Ф. Сарани та ін.).

¹³⁸ Листування вченого містить деякі відомості про бібліографічні праці, які з тих чи інших причин не вийшли у світ. Дуже цікавий у цьому відношенні лист П. Попова від 30 грудня 1968 р.: “Більше 40 років я витратив на повну бібліографію Г. Сковороди, але трапилось так, що цю велику роботу мені доводиться викинути на смітник. Нещодавно Харківський університет видав вибрану бібліографію Сковороди за відпов[іdale]ною редакцією сходознавця А. Ковалівського і з вступ[ною] статтею А. Ніженець. Можливо, свою роботу я використаю для доповнень”. Важкі хвороби, на які він постійно скаржився, а тоді й смерть П. Попова, що сталася 4 квітня 1971 р., перешкодили здійсненню цього задуму. Карто-

В останньому своєму листі, що я від нього в цьому житті одержав, – від 17 червня 1983 р. – Ф. Максименко розповів мені про свою останню працю. На замовлення Книготоргу він склав антикварного цінника – каталога художньої літератури, виданої на Західній Україні: “Зараз мені прислали рецензію на нього, складену д[окто]ром філол[огічних] наук Миколою Трохим[овичем] Яценком – чи Ви знаєте такого? Він викинув з каталога всі видання творів Шевченка (як попсовані націоналістами), всі переклади з інших мов (як складені перекладачами, які не були обізнані з правилами перекладу), всі твори молодомузівців (Пачовського, Карманського та інш.). Взагалі цей рецензент підійшов до каталога-прейскуранта як до рекомендаційного покажчика... Не знаю, що воно буде з моєї роботи”.

Неофіційні дослідження.

Якби я був Шекспіром, то написав би трагедію з життя книги.

А людські трагедії – ей-богу, дрібниці, та ще й скороминуші дрібниці.

Юр Меженко.

Із листа до Ф. Максименка від 4 травня 1947 р.

Цю жорстоку думку Ю. Меженко висловив у глухий мертвотний час. Найбільшим переможцем у війні, що недавнечко перед тим скінчилася, вийшов Й. Сталін, відтепер ішло вже тільки так, як казав він, і течія життя плинула в напрямку вічного й безмежного комунізму, де керувати мали більшовики. А Ф. Максименко з Ю. Меженком знали, як вони керували. Кожен з них міг розповісти оберемок страхітливих історій, свідками яких поставила їх доля, як-от Ф. Максименко 7 квітня 1983 р. розповів мені про бібліотеку Митрополита Євгенія (Болховитинова): “Рукописна частина її посту-

тека повинна б зберегтись в Інституті рукопису НБ ім. В. І. Вернадського НАН України. Цікаву, ділову рецензію на це видання опублікував І. В. Іваньо: *Філософська думка*. – 1969. – № 1 (Лип.–серп.). – С. 129–131. Зокрема він відзначив: “Добре було б, якби до збірника було включено бібліографію праць, що виходили за кордоном як українською, так і іншими мовами. Йдеться про праці Д. Чижевського, А. Андяла, Е. Вінтера, П. Кірхнера та ін.”. Невдовзі вийшло друге видання покажчика: Григорій Сковорода: *Біобібліографія*. – Вид. 2, випр. й поповнене / Уклад.: Е. С. Беркович, А. В. Дашковська, В. Д. Прокопова та ін. – Харків: ХДУ, 1972. – 203 с.

пила до б[ібліоте]ки Києво-Софійського собору й разом з нею у 1920-х рр. перейшла до Всенарод[ної] б[ібліоте]ки України, де перебуває й досі. Книжкова частина її (друковані книги) пішли до б[ібліоте]ки Київської дух[овної] семінарії, де лишалися необробленими до 1917 р., коли перейшли, разом з цією б[ібліоте]кою до б[ібліоте]ки Ун[іверсите]ту, де теж лишалися необробленими до 1927 р., коли [їх] було в складі фонду концентрації передано до ВБУ. В 1920 р. “Международная книга” робила вилучення “для потреб індустріалізації” книжок по всьому СРСР, й ВБУ передала була їй з фонду концентрації й книжки Євгенія Болховітінова майже всі, кілька тисяч. “Межд[ународная] книга” забрала тоді ж деякі унікальні видання з т. зв. Королівської б[ібліоте]ки. Деякі з цих видань у 1930-х роках проходили по друкованих каталогах “Межд[ународной] книги”.

21 травня 1950 р., рівно за п’ять місяців після бучного сталінського ювілею, Ю. Меженко розмірковував про майбутнє книжкової культури. В цілому СРСР не знайшлося нікого, хто відзначив би річницю скорининського Апостола (1525), і він потішав свого приятеля: “От у 1975 році, коли нас з Вами на цьому світі вже не буде, напевно бучно святкуватимуть. Якщо на той час не винайдуть чогось такого, що замінятиме книгу. А може бути й так, що просто стару книгу викинуть на смітник. Цими днями заступник директора по наук[овій] частині [Державної] Публічної Бібліотеки [Медведев¹³⁹] офіційно на зборах розвивав думки про те, що книга XIX віку може зараз нас цікавити лише як музейний експонат, а не своїм змістом. Може бути, що він не один такий нігіліст, я знаю, що дехто на тих же зборах [Франкфурт¹⁴⁰] казав, що слід всі передре-

¹³⁹ У словнику “Сотрудники Российской национальной библиотеки – деятели науки и культуры” такого вченого нема.

¹⁴⁰ Франкфурт Лія Соломоновна (1903, Красноярськ – 1966, Ленінград) – співробітниця ГПБ у 1937–1950 рр. Партійна активістка. У березні 1947 р. її призначили завідувати видавничим відділом ГПБ. У жовтні 1949 р. звільнили з посади й обов’язків вченого секретаря “по причине притупления политической бдительности и за ориентацию на авторов (Д. Н. Альшица, Е. П. Брандиса, М. А. Брисмана и др.), не вызывающих доверия” й призначили на головного бібліотекаря відділу бібліотекознавства. У січні 1951 р. заарештована “как участница контрреволюционной правотроцкистской организации”. Відбувала ув’язнення в Особливому таборі МВД

волюційні видання викинути на смітник. Я не жартую. Це дійсно так було. От і виходить, що керівники Бібліотеки з світовими фондами мають охоту зліквідувати Бібліотеку. [...] Запевняю Вас, що Олішев теж підтримав би такі думки, тільки біда, він сам ще до них не доглупався. А якщо довідається, що Медведев і Франкфурт таке сказали, то охоче до них приєднається”. А недарма кажуть, – коли в Росії стригли нігті, то в Україні обрубували пальці. Характерний приклад знаходимо в іншому листі Ю. Меженка: “Ви запитуєте про журн[ал] “Природа”. Він безборонно видається читачам. Тут взагалі про те, щоб його не видавати, ніхто нічого не чув. Гадаю, що то у Вас львівські бібліотекарі такі суворі” (лист від 7 лютого 1952 р.).

Як це не парадоксально, більшовицька ідеологія по суті своїй не була однорідною. Звісна річ, магістральним напрямком совєцької науки завжди було розроблення сервілістських прорежимних тем, що вважались за “актуальні” й виконавці яких могли розраховувати на щасливий перебіг кар’єри, всілякі житейські блага, нагороди й відзнаки. Разом з тим припускалось існування маргінальної тематики, до якої вона не вміла причепитися. Зовсім природно, що влада їх жодним чином не підтримувала, але коли вже дослідники туди заходили, на них могли й махнути рукою як на диваків, що не розуміють життя. Пригадую, як я агітував завідувача рукописним відділом ЦНБ АН УРСР М. Візиря взяти на зберігання архів ніжинця Пухтинського. Коли контакт у них відбувся, мене запитано:

– А ты знаешь, что у него там, – Візир презирливо скривився, – анти-и-чность...

Отож, дуже можливо, що майбутніх істориків, які не матимуть особистого совєцького досвіду, багато що дивуватиме. Припускаю навіть, що їм непросто буде дати раду з тією обставиною, що праці, описані в попередньому розділі, Федір Максименко виконував цілком офіційно. У тих установах, де він служив і де лежала у відділах кадрів його трудова книжка, вони входили до його функціональних обов’язків. Ці роботи ставили до планів, зрештою, за них сплачу-

(Комі АРСР). Після звільнення 1954 р., повернулася до Ленінграда, згодом переїхала до Москви. Дж.: *Михеева Л. И.* Франкфурт Л. С. // Сотрудники Российской национальной библиотеки. – Т. 3. – С. 581–583. Цікаво згадати при цьому статтю: *Брандис Е.* “Шевченкиана” Юрия Меженко // Нева. – 1963. – № 3. – С. 219–220.

вали відповідне до штатного розкладу жалування. Вони складали видиму частину його наукової продукції, відтак їх офіційно облікували, вони входили до бібліографічних реєстрів. Інша справа, що він не став навіть кандидатом наук.

Тим часом у науковій спадщині Ф. Максименка існувала зона, яка досі залишалася наче в затінку. Досі про неї ніхто виразно не говорив. Річ у тім, що, крім офіційної його роботи, він виконував ще й таку, про яку особливо розводитися не випадало. За тих умов, коли він мав нещастя жити, неможливо було не те, що планувати собі таку роботу, – небезпечно було навіть її розголошувати. У революційні двадцяті та в тридцяті роки на очах вченого припиняли друкування одних книжок і нищили тиражі інших. Сліди таких видань він спеціально призибував і історію таких видань студіював. Саме ця робота, мабуть, найкоштовніша у його спадку, оскільки її можна було виконати лише по свіжих слідах і неможливо повторити¹⁴¹.

Уже в першому листі, якого я від нього одержав, – від 4 грудня 1970 р. – Федір Пилипович торкнувся видання, що не вийшло у світ: “Чи Ви знайшли макет Нарбутівського збірника? Він був у Я. Стешенка, А. Х. Середи. Наклад знищено в 1932 р. Там була велика б[ібліогра]фія Я. Стешенка. Може, він зберігся у сестри Стешенка (артистка). Може, він був ще у Ю. О. Меженка – довідайтеся у його дружини Катерини Єронімівни Скокан (бібліограф Центр[альної] н[аукової] б[ібліоте]ки АН)”.

У книгозбірні Ярослави Музики я виявив якоесь опраправлений у голубу тканину комплект журналу “Українського мистецтва”, що виходив 1926 р. за редакцією Миколи Голубця. У комплекті було опраправлено не три числа, як нормально, а чотири, причому виглядало так, ніби ніхто (в першу чергу Володимир Січинський) цього четвер-

¹⁴¹ За двадцять років я оформив цю роботу: *Білокінь С.* Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено. 1920–1941 // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Київ; Львів, 2004. – Т. II. – С. 554–602. Подібним чином я завершив підготовчу працю Володимира Січинського: *Білокінь С.* “Білі круки” подільського друкарства: [Про видання Кам’янець-Подільської художньо-промислової профшколи, 1921–1931] // Пам’ятки України. – 2000. – Ч. 3/4. – С. 33–45.

того числа не бачив. Федір Пилипович розпочав розшуки й 23 листопада 1971 р. написав: “У нас [себто в книгозбірні Львівського університету. – С. Б.] є лише № 1, 2 й 3-й (в загальному фонді), так само і в Львівській б[ібліоте]ці АН УРСР (в спецфонді). №-ра 4-го немає – він певне був останнім й є великим раритетом. На обкладинках № 1 й другого після “Українського мистецтва” позначено “місячник”, на №-рі 3-му (1 стр.) цього немає, хоча на стр. 2-й в умовах передплати позначено “місячник української пластики. Виходить при кінці кожного місяця”. № 1-й має позначення “жовтень”. № 2-й – падолист”. № 3-й – грудень. Пагінація спільна для всіх трьох чисел і в №-рі 3-му закінчується сторінкою 94-ю. Поза цією пагінацією є ще нумеровані сторінки з об’явами – в № 1-му 4 стр., в № 2-му 2 стр., в № 3-му – 4 стр.). [...] я переглянув бібліографію з українського мистецтва В. Січинського [...] й найшов лише згадку, що “місячник “Українське мистецтво”, що виходив у Львові, припинився в кінці 1926 р. і більше не з’являвся” (“Україна”, 1928, № 6, С. 129). В цій бібліографії не позначено жодної статті з № 4-го “Укр[аїнського] мистецтва”, навіть статті Ковжуна “Ол. Лозовський”. Скільки сторінок має № 4-й? Який його зміст?”.

21 квітня 1965 р. П. Попов писав Ф. Максименкові: “Словника діячів К[иївської] Д[уховної] Ака[демії] Ф. І. Титова ні в Лаврському музеї, ні у Відділі рукописів при мені не було. Зараз, можливо, деякі матеріали Ф. І. Титова і є у Відділі рукописів ДПБ [АН] УРСР, але я зараз не можу довідатись, бо телефону у них після пожежі ще нема [...]. Не знаю я і про долю “Біогр[афічного] словника діячів України”. Над ним працювала Євг[енія] Як[івна] Рудинська, яка ще жива [...].”¹⁴².

Великий інтерес викликала у Ф. Максименка 10-та книжка “Етнографічного вісника”, що вийшла 1932 р. (здана до друкарні ще 27 липня 1930 р.)¹⁴³. 28 жовтня 1955 р. Павло Попов сповіщав

¹⁴² Міртов Олексій Васильович (5 серпня 1886, Симбірськ – ?) – доцент Північно-Кавказького державного університету, співробітник Асоціації науково-дослідних інститутів, фахівець із російської філології, діалектології, методики російської мови (Наука и научные работники СССР. Ч. VI: Без Москвы и Ленинграда. – Ленинград, 1928. – С. 259).

¹⁴³ У бібліографічному покажчику “Видання Академії наук УРСР, 1919–1967: Суспільні науки (Київ, 1969) її зареєстровано під № 3035.

його: “Вип. 10 “Етногр[афічного] Вісника” надзв[ичайна] рідкість, бо він по суті не вийшов за винятком кількох прим[ірників]. Я бачив т[іль]ки окремі аркуші коректури. Чи є № 10 в б[ібліоте]ці ЛДУ? Який його зміст, крім Міртова?”. Зміст книжки такий: Миртов А. В. Словник донецького гірника (С. 1–21); Лепер Є. Р. До питання про заломы (С. 23–26); Адріанова-Перетц В. Казки про лисицю-сповідницю (С. 27–45); Нікіфоров А. І. Російська докучна казка (С. 47–105); Цветко Сергій. Хороба “урама” та її лікування в болгарській народній медицині (С. 107–122); Перетц В. М. Студії над загадками (С. 123–204). До цієї книжки вшито першим зошитом покайну передмову (С. I–XVIII), якій передувало пояснення: “Ця книжка “Етнографічного Вісника”, що своїм змістом і методологічними настановленнями цілком одбиває старі позиції Етнографічної Комісії Всеукраїнської Академії Наук, була вже видрукована, коли Комісія включилась до розгорнутої класової боротьби на ідеологічному фронті. Розглянувши засади попередньої своєї діяльності й переоцінивши з погляду марксо-ленінської методології дотеперішню продукцію, співробітники Комісії гостро засудили її, як ворожу пролетаріятові й реакційну, взялися до пере[о]зброєння й у дальшій своїй роботі мають довести фактами перед усією радянською суспільністю задекларований розрив з буржуазною наукою. Це, на старій роботі побудоване, число “Етнографічного Вісника”, починаємо з критичного і самокритичного огляду діяльності Етнографічної Комісії та її продукції”. З примітки на с. V випливає, що цю передмову писав В. Білий. Тут піддали критиці А. Лободу та Є. Рудинську, П. Попова та Є. Спаську, М. Левченка й Є. Кагарова і так далі – за списочним складом, причому найбільше, крім себе самого, В. Білий лаяв Віктора Петрова та Олену Пчілку. На титульному листі було позначено, що книжка виходить за головним редагуванням Андрія Лободи, але його ім’я узяли в траурну рамку. А помер він, як відомо, в Києві 1 січня 1931 р.

У нещодавно опублікованій доповідній записці “Про Всеукраїнську Академію наук” (1933), яку підписали М. Кілерог і Я. Дудник, знаходимо подробиці про злочасне видання: “За попередні роки, до 1932 включно, чимало книжок, вже видрукованих, було

затримано в готовому вигляді, бо містили політично шкідливий і ворожий нам матеріал¹⁴⁴.

Так, наприклад, у Етнографічному Віснику № 10 (1932 р.) знайшли чіткий вираз класово-ворожі, буржуазно-націоналістичні вихватки на мовознавчому та етнографічному фронті. Стаття Міртова “Словник Донецького гірника” є неприхованою класово-ворожою вихваткою. Міртов намагається подати шахтарів як приший, російський “блатний” елемент, до якого з презирством ставляться селяни, та який розмовляє специфічною “блатною” мовою. Ось деякі уривки з цієї контрреволюційної праці, яку пропустив до друку комуніст Шуран:

“Селяни тут живуть з хліборобства, до останнього часу вони ставилися до шахтарської праці з неприхованим презирством”.

“Ця зайшла людність на Донбасі – російська походженням, з невеличким відсотком татар (Пензенських, Казанських), іноді мордві, чувашів. Зайшлих гірників українського походження, як звичайного масового явища, на Донбасі немає”.

“Сила силен[н]а блатних слів переважно в мові робітничої молоді”.

Після того надруковано 20 сторінок блатної мови і похабщини під виглядом мови Донецького гірника. Для “наукового доказу” наводяться віршовані приклади:

*“Я на бочке сижу, ножки свесила,
все ребята говорят: я заскесила”.
“Мой отец старый шмаровоцик,
а мать торгует барахлом;
а старший брат в ширмы ныряет,
сестра же с скокорем живет”.*

Серед слів, що автор видає за мову Донецького гірника, є, наприклад, такі: бімбер (годинник), бункер (буфер), бухой (пьяний), динамент (динаміт), кацегон (негодящий робітник), кемать (спати),

¹⁴⁴ Дудник Яким Минович (1881 – 14 березня 1934) – член РКП(б) з травня 1917 р. Освіта нижча. Член ЦК КП(б)У, ЦВК СРСР та ВУЦВК. Заступник наркома освіти УСРР. Очолив комісію з чистки у ВУАН. Заступник голови Раднаркому і голова Держплану УСРР (Вісті Всеукраїнської Академії Наук. – 1934. – Квіт. (№ 1). – С. 38–39; ІДАГО України. – Ф. 39. – Оп. 4. – № 60. – Арк. 1).

кіча (в'язниця), кориш (приятель), лигавий (інтелігентний), мадама (повія), хавало (рот), шкери (штани), хурик (батько).

Характерно також для класового ворога, як Міртов подає виробничі терміни: це селянські терміни старої шахти, і слова немає з практики соціалістичного механізованого Донбасу.

У цьому таки Етнографічному Збірнику є інші статті, що мають дуже сумнівну наукову цінність і спрямовані по суті проти більшовицького (sic) напряму в науковій роботі. Вони трактують зовсім не актуальні теми (“Казка про лисицю-сповідницю”, “Російська докуча казка”, “Студії над загадками”) і подекуди мають виразний порнографічний присмак (“Російська докуча казка”).

Співробітники комісії самі відчували небезпечність видрукованої продукції, щоб приспати парторганізацію Академії подали про людське око передмову на цілий друкований аркуш і кілька вступних слів на окремій передній сторінці. [...] “Етнографічний Вісник” № 10 вже цілком видрукований і зброшурований затримав Облліт”¹⁴⁵.

28 жовтня 1961 р. П. Попов розповів: “Величезну книгу А. Ю. Кримського “Звенигородщина...” у свій час я сам бачив і списав de visu її вихідні дані, в тому числі й посилку на 71 “Збірник] І[сторики]-Ф[ілологічного] відділу” Але потім кн[ига] була знищена з невідомої причини”. Під числом 71 у списках “Збірників”¹⁴⁶ справді значилося видання: “№ 71 – акад. Аг. Кримський. Звенигородщина з етнографічного та діалектичного погляду (закінч. друком)”. У персональному покажчику Кримського цю книжку описано двічі – під 1928 та 1930 рр.¹⁴⁷ У другому випадку заголовок трохи ширший: “Звенигородщина, Шевченкова батьківщина,

¹⁴⁵ Онопрієнко В. І., Кіржаєв С. М. Причинок до історії Всеукраїнської Академії наук 1933 року // *Ukrainica: Архівні студії*. – Київ, 1997. – Вип. І. – С. 64–66.

¹⁴⁶ Див., напр.: Савич А. Нариси з історії культурних рухів на Україні та Білорусі в XVI–XVIII в. – Київ, 1929. – С. [336]. – (Збірник Історично-Філологічного відділу; № 90).

¹⁴⁷ А. Ю. Кримський: Бібліогр. покажч. 1889–1971 / Уклали: Н. М. Деркач, Н. М. Ісаєва, Г. М. Мартиненко, К. І. Скокан (керівник). – Київ: Наук. думка, 1972. – С. 93, 95.

з погляду етнографічного та діалектологічного”. У покажчиках академічних видань 1930 та 1969 р. нема жодного з цих видань¹⁴⁸.

Довідавшись від П. Попова, що він передає свою книгозбірню до ЦНБ, Ф. Максименко нагадав йому, що цікавиться макетом “Українців”, десятим томом “Історії України-Руси” та першими числами “Бібліологічних вістей”, що друкувались на машинці. Про останнє видання 5 грудня 1968 р. П. Попов повідомив: “Ні Груш[евського] (т. 10, ч. 1), ні дублета “Бібліол[огічних] вістей” у мене нема. Після війни лишилось щось із 3 пр[имірни]ки “Б[ібліологічних] вістей”. Макет колективної монографії “Українці” став ще одним раритетом українознавства відразу після своєї появи. 28 квітня 1959 р. Павло Попов писав до Львова: “Пробачте, що не одразу я відповів Вам на Ваше запитання про “Українці”. З’ясувалося, що цю книгу висилають по списку, затвердженому ЦК і Президією АН. Тепер вона, певно, вже є в ЛДУ. 27 і 28. IV, вже вдруге, проходить обговорення цієї книги громадськістю (!) столиці. Це – поки тільки макет”. 10 жовтня 1964 р.: “Щодо “Українців”. У мене є два макета, і один із них я міг би подарувати Вам. Хтось казав мені, що К. Г. Гуслистий міг би дати ці макети, але я досі не міг піймати Г[услистого] – то він у Москві, то тепер у тривалій відпустці”. 30 жовтня 1964 р. (за штемпелем): “Пригадую, що я одержав два видання макету “Українці”, один раніший, кращий за оформленням, майже розкішний¹⁴⁹, а другий простіший, в кількох випусках¹⁵⁰. Я Вам обіцяв 1-й, бо 2-й я кілька разів рецензував і почеркав своїми замітками. Але шкода, що в моїй безладній б[ібліоте]ці я не можу знайти обіцяного 1 видання”.

І всі ці студії, які провадив Федір Максименко, вкладались у загальне річище трагічного підсовєцького українознавства, про біб-

¹⁴⁸ Систематичний каталог видань Всеукраїнської Академії наук. 1918–1929 / М. М. Іванченко та Я. І. Стешенко. – Київ, 1930; Видання Академії наук УРСР (1919–1967): Суспільні науки: Бібліогр. покажч. / Склали: П. Ю. Висоцька, О. В. Бистряков, О. А. Євдокименко та ін. – Київ: Наук. думка, 1969.

¹⁴⁹ Докладний опис цього видання див.: *Mapra mundi...* – С. 830.

¹⁵⁰ 25 листопада 1982 р. Федір Пилипович у листі до мене зауважив: “Раніш друкувався більший, менший – пізніше, хоча нібито можна було б сподіватися навпаки”.

ліографічне вивчення якого прекрасно сказав (15 березня 1966 р.) Юр Меженко: “Стаття Фонотова про ретроспективні бібліографії, на мою думку, варта уваги, але я не вірю в те, що для України це питання розв’язано буде позитивно. Я не бачу людини або установи, яка б змогла взяти на себе такий труд, де мало не кожен автор, мало не кожна книжка одіозні”.

Характерною особливістю епохи, у яку жили й діяли Ф. Максименко і його товариші, була крайня обмеженість їхніх професійних можливостей. Таке дороге для вченого право, після права на самі дослідження, – право друкувати результати своїх студій, їм майже не належало. Сучасні, тим більше майбутні історіографи, споглядаючи окремі видання наших героїв, з огляду на начебто й показний офіційний статус кожного з них, гадатиме, що це і є все, що вони могли зробити. Але ж ні, саме історіографові належить з’ясувати і задокументувати ті бар’єри, що їх зупиняли, показати напрямки, у яких рухалася їхня думка, показати бодай пунктиром обриси тих споруд, які вони могли збудувати і де їх не допускали до будівництва. Ось, наприклад, лист видатного бібліографа Юра Меженка, що датується ніби вже зовсім благополучним 1958 р. (від 27 січня): “Б[ібліогра]фію укр[аїнської] культури за 40 років” ще не бачив, але заздальгідь боюся, що вийде щось на зразок Б[ібліогра]фії журналів. Кустарна робота. Ви написали про Б[ібліогра]фію Чернігівщини. Вони ще до мене не зверталися, і гадаю, що не звернуться. Надто одіозне моє прізвище. Побояться. А крім того, я чи погоджуся. Треба ж спочатку подивитися, що вони там зібрали. От в минулому листі Ви згадали за Бойка¹⁵¹ і бібліографію “Шевченкіана”. 4 місяці тому Сарана надіслав мені “до відому” інструкцію, за якою працює група. Мені відомо, що складав її Бойко, хоч підпису й не було. Я не втримався й написав до Сарани, хоч він мене й не просив, що інструкція плутана, що в ній є помилкові положення, що за такою інструкцією добре зробити б[ібліогра]фію не можна. Очевидно, я зробив нетактовність, надсилаючи непрохану критику. Тепер і Сарана на мене за Бойка обидився, бо нічого з того часу не пише. Ні, Ви помиляєтеся, дорогий Федоре Пилипо-

¹⁵¹ *Королевич Н. Ф.* Іван Бойко (1908–1970) // *Королевич Н. Ф.* Українські бібліографи ХХ століття: Навч. посіб. – Київ, 1998. – С. 200–218.

вичу, мене до Шевченківської біб[ліогра]фії не допустять ближче як на 1500 кілометрів”.

Очевидячки, має велике значення і вивчення структурних перетворень по науково-дослідних інституціях, спрямованих на прикорочення українознавчих студій. Одну з таких пертурбацій описав 1 січня 1962 р. П. Попов: “Не встиг одійти від нас Ол[ексан]др Іванович [Білецький], як нові хазяї¹⁵² виявили себе знищенням Відділу давньої укр[аїнської] літ[ерату]ри, який існував 40 років, під голов[уванням В. М.] Перетца, С. І. Маслова, М. К. Гудзія. Залишена лише групка з 3-х молод[ших] співроб[ітників], решту “розтикали” у відділі рос[ійської] літ[ерату]ри та в інших. Ставку ак. Гудзія віддали Затонському, сину відомого З., спец[іалістові] з англо-амер[иканської] літ[ерату]ри”. На пожежу Публічної бібліотеки¹⁵³ відгукнувся той самий П. Попов: “Відома бібліот[ечна] подія в К[иєві] вибила мене із рівноваги і з робочої бази [...]”. 110 жовтня 1964 р.: “Відділ стародруків уже в своєму постійн[ому] приміщенні, але всі іноз[емні] стародруки складені в стоси за браком місця. Відділ рукописів перейде в своє приміщення хіба в кінці року. Як член бібліот[ечної] ради Президії АН я одержав завдання – написати доп[овідну] записку про майб[утній] і сучасний стан ДПБ. З цією метою обслідував Под[ільську] філію і газетний відділ у малій Софії. Стан цих будинків невідрадный. Вода протікає через дахи і т. ін.” Подальші новини були такі. 30 грудня 1964 р. Павло Миколайович писав: “[...] ДПБ досі по суті не функціонує, зокрема і Відділ рукописів, і Бібліографічний кабінет”. А 21 квітня 1965 р.: “Новий директор ДПБ [АН] УРСР Черненко Іван Сергійович, на жаль, не спеціаліст, а просто номенклатурний робітник типу Дончака, який здравствує. Перед хворобою я бачив обох в бібліотеці”.

¹⁵² Директором Інституту літератури після смерті О. Білецького став Микола Шамота. Втім, тодішня співробітниця відділу В. Колосова вважає, що вішати на нього всі гріхи було б, мовляв, несправедливо: велику роль відіграли певні внутрішні сили, нашіптування тощо.

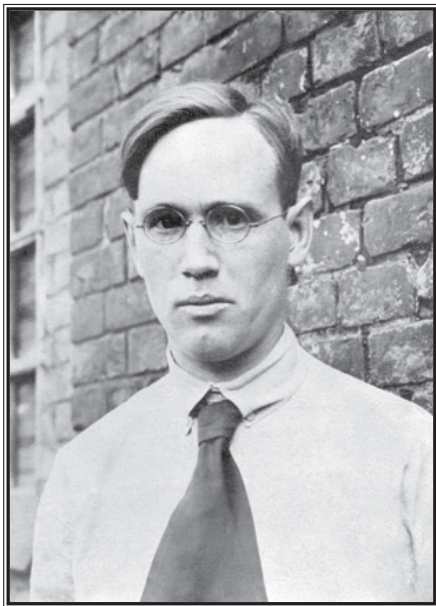
¹⁵³ Білокінь С. Пожежі київської Публічної бібліотеки АН УРСР 1964 та 1968 років // Пам’ятки України. – 1998. – Ч. 3/4. – С. 145–148.

*Ф. Максименко – гімназист.
м. Бахмут (нині Артемівськ). 1913 р.*

*Ф. Максименко в роки навчання.
1920-ті роки*

*Ф. Максименко – студент Київського
інституту народної освіти. 1924 р.*

*Ф. Максименко з дружиною
Н. Кравченко-Максименко. 1927 р.*

*Ф. Максименко
на відпочинку з дружиною. 1930-ті роки*

*Ф. П. Максименко знайомить студентів
із рідкісними виданнями творів О. С. Пушкіна. 1957 р.*

*У дворі Львівського
культосвітнього технікуму. 1959 р.*

*Ф. Максименко.
1960-ті роки*

*Ф. Максименко з дружиною Неонілою Васи́лівною.
1960-ті роки*

*Ф. Максименко робить бібліографічний огляд
для студентів Львівського університету. 1960-ті роки*

*Ф. Максименко за роботою у відділі рідкісної книги.
1970-ті роки*

*Ф. Максименко.
1970-ті роки*

*Сидять (зліва направо): Ф. Максименко, І. Громницька, Т. Ільїна,
Г. Пантелєєва, Г. Аблікова. Стоять: Н. Щирба, Г. Футорська,
Т. Микитин, З. Захарова, Л. Шевчук, О. Пирко. Серпень 1976 р.*

*Ф. Максименко в колі бібліографів. 1977 р.
Сидять (зліва направо): В. Кутик, О. Гуцина,
Т. Микитин, І. Громницька, Ф. Максименко, В. Омельченко.
Стоять: Г. Домбровська, М. Любицька, М. Бутрин, Л. Грищенко*

*Ф. Максименко серед колективу
Наукової бібліотеки під час святкування 80-річчя. 1977 р.*

*На святкуванні
в Науковій бібліотеці
85-ліття Ф. Максименка.
1982 р.*

*Директор Наукової бібліотеки ім. В. Стефаника А. М. Стасюк
зі своїми співробітниками вітає Ф. П. Максименка з ювілеєм. 1982 р.*

*Ф. Максименко серед працівників
Наукової бібліотеки під час святкування свого ювілею. 1982 р.*

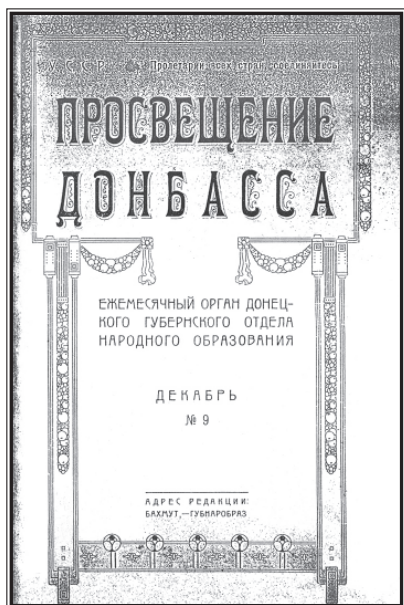
*І. Громницька, Ф. Максименко (сидять),
І. Лозинський, Р. Зорівчак (стоять). 1982 р.*

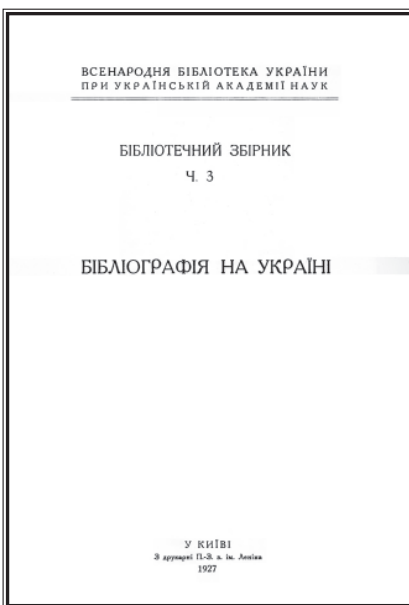
*Ф. Максименко виступає
в читальному залі НБ. 1983 р.*

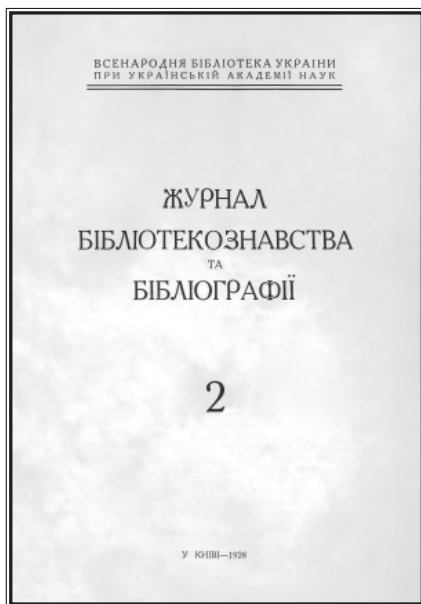
*Могила подружжя Максименків
на Янівському цвинтарі у Львові*

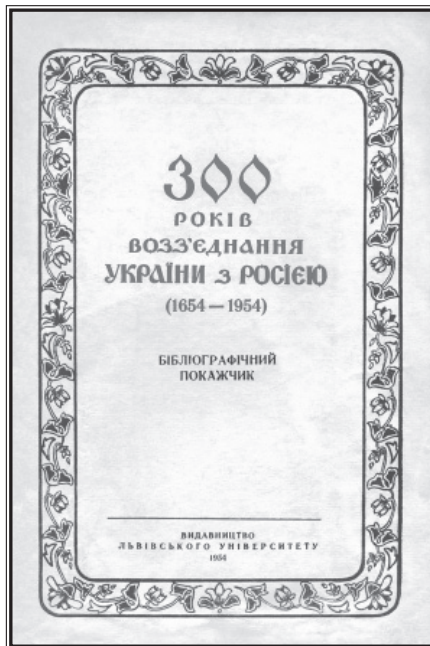
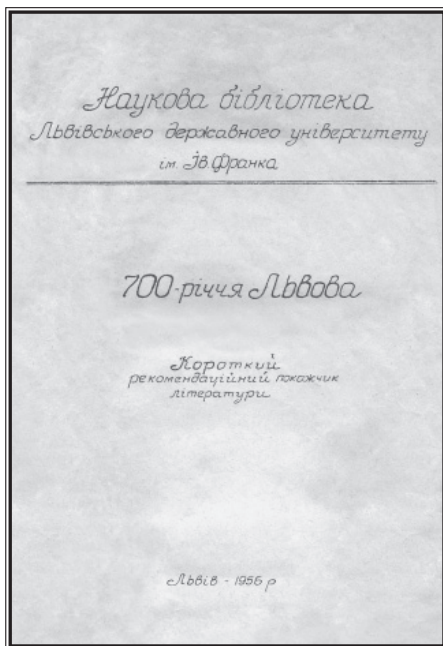
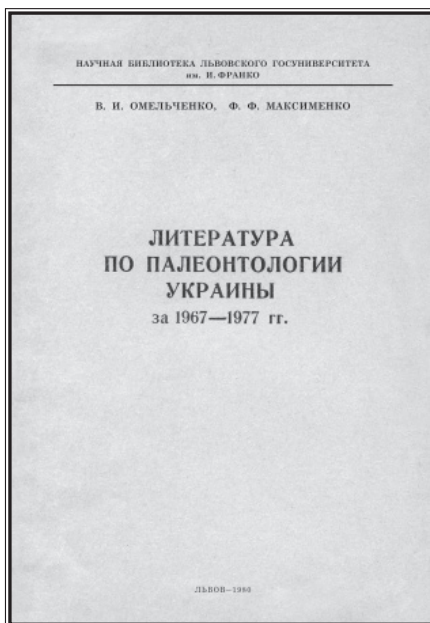
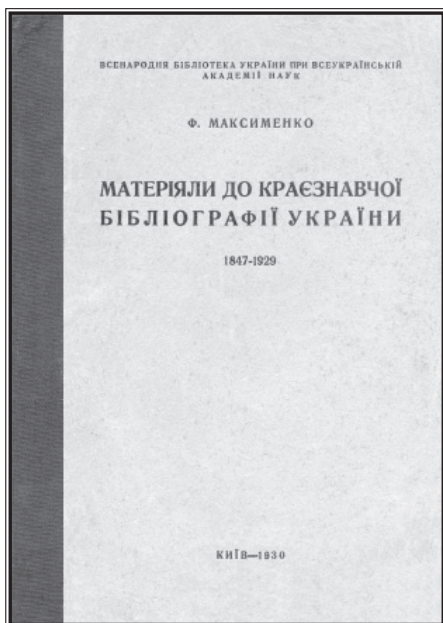
1922. № 6/7, 8, 9 – перша бібліографія
Ф. Максименка “Материалы
к библиографии Донецкого Края”

С. 65–93 – праця Ф. Максименка
“Межі етнографічної території
українського народу”. 1927 р.

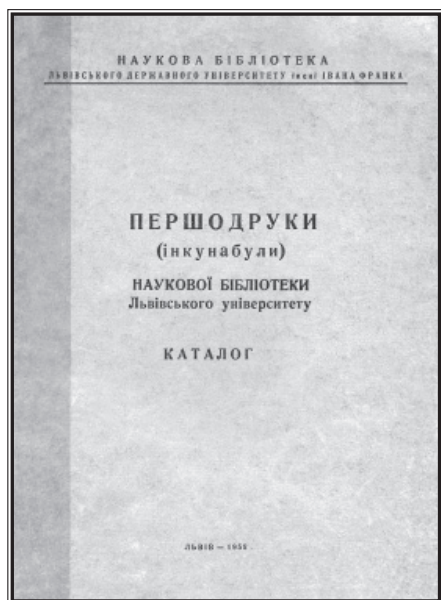

С. 131–132 – стаття Ф. Максименка
“До бібліографії українознавства”. 1928 р.

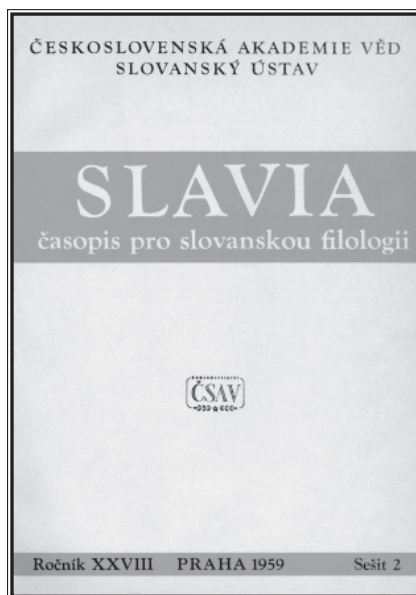

Уклав Ф. П. Максименко.
Львів. 1956 р.

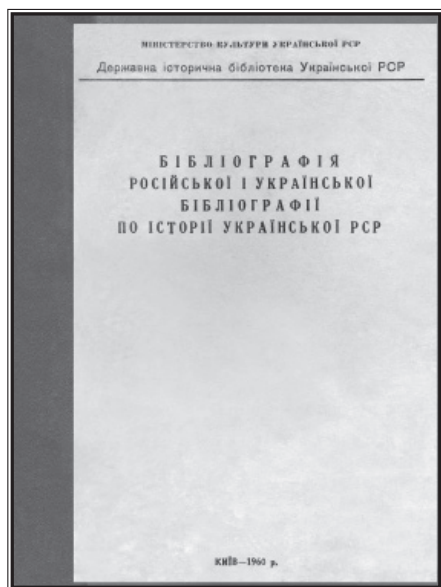
Уклали: Ф. П. Максименко,
Н. Р. Бережна, Г. Ю. Гербільський.
Львів. 1954 р.

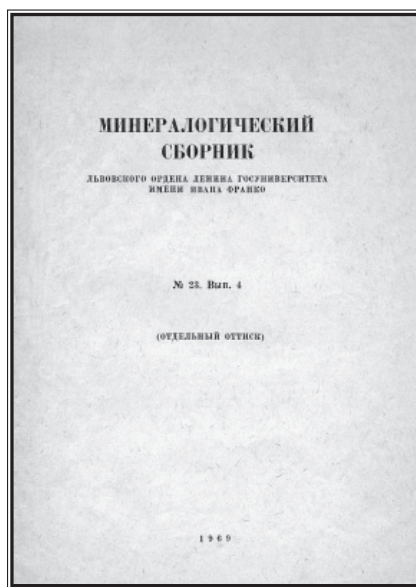
Упорядкував
Ф. П. Максименко

С. 261–264 – розвідка Ф. Максименка
“Забута сторінка з історії
слов’янського друкарства”. 1959 р.

Склали: Р. Кац, Ф. Максименко.
Редактор Ф. Максименко.
Київ. 1960 р.

З 1954 до 1977 рр. – бібліографія
Ф. Максименка “Література
по мінералогії України”

*1963 р., № 4–6; 1964 р., № 1–5 – бібліографічний показчик
“Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР”.
Склав Ф. П. Максименко*

Автобіографія
Максименка Федора Філіповича.

251

Я народився 23 січня 1898 р. в с. Білбоні
ком. Катеринославського повіту в родині священика.

В 1918 р. я закінчив Катеринославську духовну семінацію й по-
ступив до Київського університету, де пробув до кінця 1918 р., кому
через неможливість проживати в Києві, примушений був залишити
навчання й виїхати до Гомбасу.

В 1919-1922 рр. я працював в різних культурно-освіт-
них закладах Бахмутського повіту: був бібліотекарем
Гомбаського худ. відділу нар. освіти; зав. шкільним музеем
Зимина, який з приходом Рад. влади було реорганізовано в
північний краєзнавчий музей (М. Агасіанцев); завідував
бібліотечною секцією повітового відділу народної освіти, районного
бібліотечного (М. Костянтинівка). В той же час в зв'язі з новою
службовою роботою я працював над краєзнавчим бібліогра-
фом Гомбасчини й вмістив кілька статей в місцевому неможли-
вому туркелі „Кравецтво Гомбасчини“ 1922 р.

З 1922 р. я почав членувати в Київському інституті на-
родної освіти (в який тоді було перетворено Київський
університет) й закінчив його в 1925 р. по історичному відділу
грамоти Краєвої освіти, але шкільної навчальної роботи після
вступу обов'язковим станом не проводив, тільки здійснював
на роботу в школу бібліотечного сектора й бібліотечної в
різних бібліотеках і науково-дослідних установах м. Києва:
я працював у всенародній бібліотеці Чугаїнів (тої реорганіза-
ції в бібліотеку АН УРСР в 1933 р.) як бібліотекар, потім як помічник
зав. відділом й науковим співробітником відділу „Україніка“, комплектування
й зав. секцією відділом; бібліотекарем і бібліотечним сексотом Кривороз-
ницьких (1934-1935 рр.); бібліотекарем і бібліотечним Київського н-в. інституту
Харчування (1936-1937 і 1938-1941 рр.); бібліотечним в-м Київського мед. ін-ту
(1938-1941 рр.); бібліотечним наукової б-ки Київського університету (1939-1941 рр.).

Працюючи в Київських бібліотеках я вивчав заходи до

кінчили свої кваліфікації в галузі бібліотечної справи в бібліотеках. В 1928-1929 рр. я провів аспірантуру при Всесоюзній бібліотечній Урядовій; в 1932. закінчив курси робітників невеликих бібліотек в Києві; в 1940. - курси директорів вузьких бібліотек при Ленінградському бібліотечному інституті.

Одноразово з ним я проводив і наукову роботу в різних видах бібліотечної - Кратзької (в 1930. Всесоюзна бібліотечна видача мов "Матеріали до Кратзької бібліотечної Урядової. К., 1930. 21, 264 стор.), невеликої (сказав збірник "Повні бібліотечні" і довідник з методик), історичної (працював над томою "Історичні туркани і збірники СРСР XVIII-XIX ст."). Матеріали двох останніх праць (тоді саме я і продовживши "Матеріали по Кратзькій бібліотечній" майже цілком завершив при потемні Києвському університеті в 1943р.

В 1941р. з наміром відійти з був прийнятий до праці в місцевій протиінформаційній організації (МІІСО) Жданово району м. Київ. Разом з цією організацією 17 вересня я емігрувався з Києва, поїхав в оточення, з якою повернувся до Києва. З жовтня 1941р. протягом деякого часу на певній організації я був в Києві, де продовжував роботу в Київському університетській бібліотеці за зов. відділом комплектування. З березня 1943 по жовтня 1944р. я працював в той самій бібліотеці /всесоюзній міждержавній і міжкомітетно потриманому був визначений як непрацюючий для військової служби. З березня 1944р. я почав роботу в науковій бібліотеці Київського університету, спочатку як зав. відділом комплектування, а потім бібліотекарі. Разом з тим я мав педагогічну роботу в галузі бібліотечних справ і бібліотечній: з жовтня 1946р. я був асистентом по кафедрі історії СРСР Київського університету, де проводив курс історичної бібліотечної діяльності та студентів історичного факультету. Крім того був занятим по історії бібліотечній в сільській підвільного типу робітників бібліотек СРСР, читав лекції з іст. бібліотечній для наукових робітників Київського центр історичного та архівного управління СРСР.

Після війни з окремими в Києві в дуже великому темпі працював з тою метою, щоб пропонувати потім цього університету про проект на

роботу до Львова. З вересня 1946р. я працював в Науковій
роботі Ін-ту з в. доблорозвідним відділом, а з листопада 1950р.
працюю заступником директора по науковій частині. 257

З осені 1949р. я за сумісництвом був викладачем
Львівської технічної (тепер університетської), в 1951/52 п.
1952/53 рр. читав також лекції по доблорозвідності в Українському полі-
технічному інституті і.о.І.В. Федорова. Крім того з 1950х рр. я був
також викладачем доблорозвідності на колективній кафедрі Харківського
інституту культури.

За ці роки Львівської діяльності я в інду своїх сил брав
участь в громадській й партійно-мобілізній роботі: був членом МК
робітників квітців (Квітцятників, 1921-1922, Київ, 1922-1923), членом
загальної Союзу дільничників (Київ, 1935-1926), членом МК робітни-
ків Києва (Київ, 1941-1943 рр.).

В родині у мене є дитина - Н.В. Коваленко (пенсіонер). Батько
мої помер - (батько в 1942, мати - в 1944). З інших близьких рідних
у мене є лише сестра - А.Ф. Максименко, яка живе у Львові
(пенсіонер, бухгалтер).

1967. III. 21.

Ф. Максименко

Екслібрис Ф. П. Максименка
роботи художниці Я. Музики

Список друкованих праць Ф. П. Максименка.

1. Матеріали до бібліографії *Володимира Гоголя* (з рукописів і друку). — *Друковані Збірка*, 1922, № 7, с. 201-204, № 8, с. 207-210; № 9, с. 114-117.
2. До питання про історію української преси (співпраця з редакцією до праці В. Голубовського "Українська преса"). — *Бібліографічний збірник*, Орган співробітників ВДУ, К. 1926, № 4-5.
3. До бібліографії української преси — *Бібліографічний збірник*, 1927, № 2, та самостійно — *Журнал бібліографії в бібліотечній справі*, К. 1928, № 2, с. 129-132.
4. Матеріали до бібліографії української преси — *Збірник*, 1928, № 4, с. 180-186 (Складено разом з В. Г. Голубовським).
5. Менші енциклопедичні матеріали української преси — *Бібліографічний збірник*, № 3, 1924, К. Р. 65-92, і окремо: К. 1924, № 37.
6. До української хроніки (про листівку С. Паламарицького). — *Збірник*, 1925, № 4, с. 153-156.
7. Матеріали до бібліографії української преси 1884-1923. Список бібліографічних праць, що стосуються до української літератури 1923, Босаров, Друку К. Вид. 1924, 1920. К., 264 с.
Рецензії на 10 праць: 1) *Володимир Гоголь*, 1923, № 12; 2) *Володимир Гоголь*, 1923, № 13-14; 3) *Володимир Гоголь*, 1923, № 15; 4) *Володимир Гоголь*, 1923, № 16; 5) *Володимир Гоголь*, 1923, № 17; 6) *Володимир Гоголь*, 1923, № 18; 7) *Володимир Гоголь*, 1923, № 19; 8) *Володимир Гоголь*, 1923, № 20; 9) *Володимир Гоголь*, 1923, № 21; 10) *Володимир Гоголь*, 1923, № 22.

Згадки до друку:

8. Матеріали до бібліографії української преси (з рукописів і друку). — *Друковані Збірка*, 1922, № 7, с. 201-204, № 8, с. 207-210; № 9, с. 114-117.

9. Рецензії на кн. Максименка Ф. П. *Бібліографічний збірник*, 1923, № 3, с. 153-156.

10. *Бібліографічний збірник*, 1923, № 3, с. 153-156.

1946, № 8.

Ф. Максименка.

Список друкованих праць
Ф. П. Максименка.
(Автограф). 1946 р.
Архів ЛНУ, спр. 9355 (1890)

А. В. Паталеев.

С т а р ы й К и е в .

/Из воспоминаний Старого Грешника/.

/1860 -1880-е годы/.

Из газ. "Последние новости" Вечерний вып.
1913, 23 авг., № 2137, 2138, 2139, 2140,
2141, 2145, 2146, 2149, 2151, 2153; 1915,
3436, 3438, 2440, 3442, 3446, 3448, 3452,
3454, 3458; 1916, 3558, 3560, 3562, 3564,
3572, 3578, 3584, 3588, 3596, 3598, 3600,
3602, 3606, 3610, 3614, 3616, 3624, 3628,
3630, 3632, 3634, 3642, 3650, 3654, 3656,
3660, 3670, 3674, 3680, 3686, 3698, 3702,
3704, 3708, 3722, 3726, 3730, 3734, 3736,
3760, 3762, 3802, 3838, 3846, 3862, 3882,
3936, 4002, 4008, 4016, 4020, 4024, 4032,
4034, 4036 /28. III/ дальше, до конца
1917 г., не печаталось.

Перепечатано с экземпляра рол. Де-
яния, редакц. публ. б-ки им. Святослава-
Кудряка, центр. б-ки АН СССР, рос.
б-ки им. В. И. Ленина. Полного комплекта
газет за эти годы ни в одной из
б-к нет.
Автор в газете не указан и обо-
значен со слов А. И. Симан-Сиченско-
го, наиболее авторитетного коллек-
ционера литературы в Киеве /умер в
1942 г./.

Ф. М.

Передмова Ф. Максименка
до книжки О. Паталеева
"Старый Киев"
(текст фотокопій
газетних публікацій).

Музей історії міста Києва. 1981 р.

КНИГОЗБІРНЯ Ф. МАКСИМЕНКА¹⁵⁴

Крім своїх звичайних функцій, які виконували книгозбірні в житті й роботі визначних гуманітаріїв, домашні бібліотеки Ф. Максименка, С. Маслова, Ю. Меженка, Г. Коляди являли собою для них ще свого роду животворчі, саногенні, регенераційні оази. Бо в першу чергу саме тут відпочивали вони душею від того соціального божевілля, яке вирувало довкола них. Ясна річ, що обставини комплектування їхніх колекцій, не раз високо драматичні, допомагають у вивченні тих чи інших видань, окремих їхніх примірників, виявляють у них важливі прикмети й особливості. Але аналіз взаємин українських гуманітаріїв з книгою дає багато інформації і для соціокультурної історії епохи.

Вище було висвітлено, яку допомогу в збиранні його бібліотеки подавав Федір Пилипович іншим вченим, передусім С. І. Маслову. Тим часом маємо змогу розповісти про збиральницьку діяльність самого Максименка, і тут можемо розповісти про ті книжкові прохання, з якими звертався до С. Маслова сам Ф. Максименко. Його прохання були теж не прості, 28 квітня 1947 р. С. Маслов писав йому: “Ваши desiderata записал и буду искать. Но 2-й том “Дум” безнадежен. В Киеве, по-моему, он имеется только в одном экземпляре – в библиотеке Ак[адемии] Н[аук], где я его в свое время и читал (в нем изданы м[ежду] пр[очим] и мои записи, сделанные в далекие юные годы, когда я был еще студентом Политехнич[еского] Института)” І ще раз про це саме видання у листівці від 19 травня 1947 р.: “2-й том “ум”я действительно просматривал в Библиотеке Ак[адемии] Наук до войны; возможно, что в период оккупации он и исчез”. Корпус “Українські народні думи” видавала Катерина Грушевська, і на той час минуло щойно чотири роки, як вона – 30 березня 1943 р. у Темлазі (Темніковському таборі) – загинула¹⁵⁵.

¹⁵⁴ Пор.: Белоконь С. И. Библиотека Фёдора Филипповича Максименко. 1897–1983 // Актуальные проблемы теории и истории библиофильства: Тез. сообщ. 3-й Всесоюз. науч.-практ. конф. – Ленинград, 1989. – С. 108–111.

¹⁵⁵ Архів Служби безпеки України. – № 52 028 ФП. – Арк. 102; Смирнов М. Б. Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник. – Москва: Звенья, 1998. – С. 478–480. Докладніше про неї див.: Малик Я. Катерина Грушевська // Український історик. – 1991/1992. –

Одержавши такі невітніні звістки від С. Маслова, Федір Пилипович звернувся до П. Попова, який 17 січня 1948 р. відповів: “Ваше бажання відн[осно] т. 2 “Дум” матиму на увазі і цю книгу шукати-му”. Отже, другий том корпусу з’явився у видавництві “Пролетар” 1931 року накладом 3 000 примірників (позначений був Харковом–Києвом). Він містив тексти 14–33 дум і передмову дослідниці (XXXII, 304 стор.). 3 жовтня 1982 р. Федір Пилипович розповів мені: “Видання кілька день нібито було у продажу, а потім – вилучене. Не знаю, чи це пов’язано з долею авторки”. Коли гарвардці вирішили перевидати двотомник фотомеханічним способом, за кордоном вони не знайшли жодного його примірника. У Ієремії Айзенштока було свого часу їх кілька, може, 5–6. Він казав мені, що, перейшовши на якусь роботу, у столі, за яким сидів раніше якийсь його попередник (можливо, ув’язнений), ненароком виявив їх – цілу пачку, в дуже доброму стані. Мені, уже в 1970-х роках, подарував примірник другого тому Григорій Іванович Коляда. 12 лютого 1949 р. Ю. Меженко писав Федору Пилиповичу: “Лише від Вас довідався я про смерть старенької Марії Сильвестрівни¹⁵⁶.. Я її бачив у Києві кілька разів, і вона зробила дуже велику помилку, що не схотіла продати в 1945 р. бібліотеки. Вона все гадала, що ще “Катрусі” передасть. А Катруся та вже була померла, та матері про це не казали. А спадкоємці навряд чи збережуть що-небудь. Розбазарять і книжки, й рукописи”. На жаль, песимістичні прогнози Юрія Олексійовича частково справдилися. Після смерті Марії Сильвестрівни Ольга Олександрівна продала архів до Центрального державного історичного архіву, що перебував у структурі МВД, отже, там він більш-менш зберігся, але книгозбірня Михайла Сергієвича і його родичів розпорошилася.

Дуже пильно стежив Ф. Максименко за долею першого випуску праць київської Публічної бібліотеки. 28 квітня 1947 р. С. І. Маслов повідомляв йому: “Наук[овий] збірник бібліотеки АН” готов был

Т. XXVIII/XXIX, ч. 3–4 (110–111) / ч. 1–4 (112–115). – С. 265–277. Пор.: *Матяш І.* Реабілітована помертно // Слово і час. – 1996. – № 10. – С. 68–69.

¹⁵⁶ Вона померла 19 вересня 1948 р. (*Кучеренко М. О., Панькова С. М., Шевчук Г. В.* Я був їх старший син: (рід Михайла Грушевського). Київ: Кий, 2006. – С. 260).

еще в 1946 г., но в свет он не выйдет”. 4 травня 1947 р. Максименкові розповідав про це видання сам Ю. Меженко: “Наш збірник не вийде. Маю підстави побоюватись, що я не зможу дістати жодного примірника, хоч і вживаю для цього офіційних заходів. Подробиць не пишу, але і без того Ви можете собі добре уявити, що неприємностей я мав більше, як того хотів. Зараз це все обійшлося добре, але не маю певності, що не згадають за нього ще й ще раз. А по суті кажучи, там нічого страшного не було, крім кількох ляпсусів. Боротися зараз за другу книгу охоти не маю і навіть[...]”¹⁵⁷ чи швидко вона з’явиться”. Дальші відомості про нещасливе видання знаходим у листі С. Маслова від 8 червня: “Что касается “Наук[ових] записок Бібл[іотеки] АН”, попытаюсь достать их для Вас через А. И. Белецкого. По его записке Издавництво выдало по экземпляру Н. К. Гудзию и мне, но с надписями, что дается для служебного пользования такому-то, с подписью директора Ткаченко и с приложением печати Издавництва. Думаю, что если издание еще не уничтожено, можно будет устроить экз[емпляр] и для Вас, только вряд ли придется применить формулу “для служебного використання”. Очевидно, її можна було застосувати лише по відношенню до вчених з науковим ступенем, якого Ф. Максименко, як знаємо, не мав. Лист від 8 липня 1947 р.: “Говорил с Ал[ександром] Ив[ановичем] Белецким] о “Науковом збірнику” для Вас. Неизвестно, сохранилась ли эта книга в Академическом издательстве, но я подал Александру Ивановичу мысль передать Вам его личный экземпляр, присланный ему в свое время для отзыва в Президиуме. Он охотно согласился, и экземпляр этот вместе с сим письмом препровождается Вам во Львов”. Не вийшовши у світ, це видання мало досить великий резонанс серед фахівців. Ним цікавився Б. С. Боднарський, який писав 2 грудня 1947 р.: “Насчёт “Збірника” Б[иблиотеки] АН УРСР я, по Вашему совету, написал в Президиум Академии просьбу и подписал всеми своими титулами. Получил очень корректный ответ, что, мол, просьбы моей они не могут удовлетворить ввиду того, что “Збірник” в свет не выходил”. Розповідаючи мені про це видання 3 жовтня 1982 р., Федір Пилипович розташував його істо-

¹⁵⁷ У цьому місці текст листа пошкоджено.

рію у ширший культурологічний контекст: “Науковий збірник б[ібліоте]ки АН УРСР” був організований Ю. О. Меженко, коли того Богомолець викликав з Ленінграда й призначив директором б[ібліоте]ки. До дирекції (sic) його були включені С. І. Маслов, П. М. Попов, Б. І. Зданевич, я. У 1946 р. ставлення до Меженка, як і взагалі до кол[ишніх] “націоналістів” різко змінилося, й він примушений був покинути б[ібліоте]ку й Київ й вертатися до Ленінграда¹⁵⁸, вже не до Публ[ічної] б[ібліоте]ки, а до акад[еміка] В. В. Данилевського, який тоді був лауреатом Сталінської премії і взагалі в пошані¹⁵⁹. Збірник було затримано у друкарні й у світ не випущено. Б. С. Боднарський хотів його одержати, президія АН повідомила його, що книга у світ не виходила. Збереглося кілька примірників, – у С. І. Маслова, П. М. Попова, О. І. Білецького, акад. Грунського, взагалі у осіб, що близько стояли до верхівки АН, й, звичайно, у Ю. О. Меженка. Запротекцією С. І. Маслова Білецький свій примірник передав мені. Примірник Гудзія з його б[ібліоте]кою попав до б[ібліоте]ки Моск[овського] ун[іверсите]ту. Примірники Маслова й Попова мали бути у б[ібліоте]ці АН УРСР. Можливо, що один з них попав там до дублетів...”.

¹⁵⁸ Як випливає з листа Б. С. Боднарського до Максименка від 2 грудня 1947 р., навчений життям Ю. Меженко зберіг у Ленінграді за собою помешкання, отож вдруге до Ленінграда йому було значно легше перебратися, що він зрештою й зробив, аніж коли б домовився про службу у Москві.

¹⁵⁹ Сучасний бібліотекознавець Є. К. Соколінський розповідає: “В Ленінград Меженко вернувся в качестве рядового специалиста по технической литературе. Благодаря академику АН УССР, профессору В. В. Данилевскому, с которым он познакомился в секции коллекционеров Дома ученых, а также сотрудничал в аспирантуре Публичной библиотеки, Юрий Алексеевич устроился в Политехнический институт на кафедру истории техники старшим научным сотрудником. Спустя два месяца его по неведомой причине перевели в младшие научные. [...] 24 января 1951 года Меженко уволили в связи с закрытием кафедры истории техники. В тот момент стал ненужным целый пласт истории науки. Руководящие органы, направляющие науку по правильному пути, требовали, чтобы наука прежде всего обслуживала современную промышленность и сельское хозяйство. Занятие же историей науки объявили неактуальным, поэтому были закрыты соответствующие институты, специальные кафедры в Москве и Ленинграде” (Соколинский Е. К. Ю. А. Меженко: Библиограф на ветрах истории. – Санкт-Петербург, 1998. – С. 185–186, 190–191).

Дуже цікавий коментар до важливої, нехай і малознаної праці Ю. Меженка “Предварительный список периодических изданий России 1901–1916 годов” (Ленинград, 1949) містить його лист від 16 серпня 1949 р.: “Кілька день тому вийшла нарешті моя книга. Її історія довга й повчальна, але все ж таки вона вийшла. Надруковано лише 400 примірників. В “обов’язковому примірнику” її не буде, а тим самим не буде і в “Книжной летописи”. В загальному продажу не буде. Всі примірники нумеровано. Видавця не названо. Передмову врізано. Мене як автора названо лише в кінці передмови. Все це через те, що це “службовий” матеріал для вузького вжитку. Придбати книжку можна чи то установі, чи то особі, лише подавши писану заяву з мотивацією на ім’я директора ГПБ. Після дозволу директора треба сплатити готівкою 75 карб. Дозвіл дається: бібліотекам, професіоналам бібліографам з стажем та ім’ям і науковцям з стажем та ім’ям. Як бачите, не легко. Мої авторські примірники на руки мені видано не всі, а лише 2. Решту примірників Бібліотека розсилає сама на адреси, які я вказую. Звичайно, 1 примірник я хочу надіслати до Вас, але для цього мені треба знати Вашу хатню (а не службову) адресу та бути певним, що Ви зараз є у Львові. Отже, напишіть мені негайно адресу і не здивуйтеся, що книжка прийде без мого напису або з дуже офіційним, бо теплі слова я напишу Вам принагідно, а посилати через канцелярію ГПБ їх не хочу.

Книжку надруковано пристойно – на гарному папері, в гарних палятурках. Вийшла вона досить велика. Та біда в тому, що останні 2 місяці, саме під час друку, я був в експедиції і не мав можливості читати цілу коректу, а значить і не всі помилки виправлено, хоч треба сказати, що помилок на 300 сторінок не так вже й багато. Ну, та це все Ви самі побачите, як одержите.

Книжка вийшла, а критикувати її не будуть, бо це закрите видання. Це й погано, й добре, бо за “вичерпність” мені мало б здорово нагоріти від різних дурноверхих. Я, проте, сподіваюся, що Ви мені докладно напишете свою думку. Звичайно, шкода мені, що доводиться обмежуватися “Предварительным списком”, а не розгорнутою бібліографією, яка навряд чи побачить в повному вигляді

світ¹⁶⁰. Навіть цього “Списка” й те вважають за книгу, яку не варто поширювати. Я радий, що можу до Вас надіслати таке раритетне видання”.

Листи С. Маслова до Ф. Максименка документують активну діяльність першого як бібліофіла. Про його ретельність у доборі книжок для його власної бібліотеки говорилося уже достатньо. Хотілося б навести ще деякі відомості про те, як дбав він про їхній фізичний стан. 18 березня 1948 р. С. Маслов цю обставину спеціально обумовлював: “Если книжка Lewickiego о Конст[антин]е Острожском еще не продана и если экземпляр имеет более или менее приличный вид (особенно я “не приемлю” жирных пятен на обложке или внутри книги), – очень прошу Вас купить ее для меня”. У листівці від 25 грудня 1948 р. прочитуємо цілу епопею на тему згаданого вище словника Хінкулова, примірник якого Сергій Іванович придбав, щоб подарувати своєму приятелеві. Виявляється, він “в последний момент обнаружил в экземпляре, предназнач[енном] для пересылки, крупные дефекты (в четырех-пяти местах оказались страницы в складках или с изломом). Пока я собрался сходить в “Академкнигу” для обмена, Матв[ийчук] уже уехал”.

За цензурними втручаннями Федорові Пилиповичу довелося стежити до кінця життя. 21 березня 1982 р., за рік до смерті, він розповідав мені: “У нас ще гірше – за вказівками свого університетського начальства роботи деяких наших професорів не дозволені до подачі в бібліографіях. Зокрема до теми “Франкознавство у Львів[ському] ун[іверсите]ті” викидаються роботи Мирослава Мороза¹⁶¹, такі як “Франківський семінар”, а з-за Грушевського вилу-

¹⁶⁰ Видання, про яке мріяв Ю. Меженко, стало можливим невдовзі, після XX з’їзду: *Беляева Л. Н., Зиновьева М. К., Никифоров М. М.* Библиография периодических изданий России. 1901–1916. Т. 1–4. – Ленинград, 1958–1961. Воно вийшло накладом 2 000 примірників.

¹⁶¹ З листів Федора Пилиповича останніх місяців життя видно деякі деформації механізмів пам’яті. Мирослава Мороза Ф. Максименко, наприклад, назвав Нечипором Олександровичем, чого раніше з ним ніколи не бувало. 9 січня 1983 р. в нього щось сталося з ногами, 4 лютого він поскаржився, що вони “перестали підніматися й стало дуже важко ходити взагалі”. 31 березня, надсилаючи мені своє гарне фото, писав: “Очевидно, вже справа йде до кінця... 3 квітня хотів ще трохи попрацювати через

чаються навіть деякі томи “Архива Юго-Зап[адной] России”. Отже, може бути два виходи: 1) ставити гриф “для службового користування”, 2) давати машинописні додатки пропущеного до деяких примірників...”.

Переглядаючи старе листування книгознавців, бачимо, що до кола їхніх інтересів входили не обов’язково книжкові збірки. Їх могли цікавити й якісь інші колекції, як-от у Ганни Василівни Мороз, про яку розповіла К. Білоцерківська 13 березня 1952 р.: “[...] в Полтаве, в Абазовке живёт некая Мороз¹⁶², большой специалист по нар[одному] творчеству, которая в своё время создала на кальках большую коллекцию рушников, салфеточек старинных; она пересняла на кальку (очень хорошее исполнение!) более 200 рисунков (в цвете, с указанием области, где рушник находился), причём оригиналы, находившиеся в своё время в музеях, уже отсутствуют (sic!). Она хочет эту коллекцию передать музею”.

Листування Федора Максименка з класиками українського книгознавства, яке тривало до їхньої смерті, розкриває головні ціннісні орієнтири вчених-гуманітаріїв, магістральні напрямки їхнього побутування в науці. Їхні повсякденні турботи, локалізуючись далеко від офіційної демагогії, розкривають, чим насправді вони жили.

1997

Редакція 2006 року.

день. Неоніла Вас[илівна] здумала лікувати мене молочними ваннами на ноги, доводиться йти на це, щоб не викликати її істерик...”.

¹⁶² Мороз Ганна Василівна (26 березня ст. ст. 1887, с. Єлисаветине [Абазівка?] Полтавського пов. – 2 березня 1967, Москва) – мистецтвознавець. Дочка псаломщика. Закінчила полтавську Ахшарумівську гімназію. З 1911 р. інструктор художньо-кустарних промислів у Полтавському губернському земстві. У 1914 р. організувала в Абазівці вишивальницький пункт. З 1922 р. завідувала відділом народної художньої вишивки Київського губкустпрому. Працювала при Катедрі мистецтв О. Новицького, брала активну участь у семінарах Д. Щербаківського з народного мистецтва. Писала твори для дітей. З 1931–1932 рр. працювала в московському інституті художніх промислів. 1941 р. вийшла на пенсію, у 1944–1958 рр. мешкала в Абазівці, потім знову виїхала до Москви. Її збірку замальовок придбала зрештою бібліотека колишньої Академії архітектури.